

**Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
Шамбалыгская средняя общеобразовательная школа
муниципального района «Кызылский кожуун» Республики Тыва**

СОГЛАСОВАНА

Заместителем директора по ВР
МБОУ Шамбалыгской СОШ
_____ Мого-Хурен Д.Э.

УТВЕРЖДЕНА

Приказом директора МБОУ
Шамбалыгской СОШ
№ _____ «__» _____ 2022г
_____ Монгуш С.С.

**РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
ПО ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
НАРОДОВЕДЕНИЕ «УЛУСЧУ УЖУРЛАР»
1-2класс
по обновленному ФГОСу
на 2022-2023 учебный год**

**Ондар Айланмаа
Чолачиевна.
учитель начальных
классов**

Календарь-тематиктиг план педагогика эртемнериниң кандидады Сундуй
Г.Д-ниң тургускан чижек программазынга үдезилеттинип кылдынган.

Утверждено к печати Учебно-методическим советом Института развития национальной школы Министерства образования и науки

Республики Тыва

Эртем талазы - биле сүмелерни Россияның өөрөдиге академиязының академиги, педагогика эртемнериниң доктору, профессор Г.Н.Волков; Россияның өөрөдиге академиязының академиги, педагогика эртемнерини кандидаты, психология эртемнериниң доктору С.К. Бондырева бергеннер.

Программага үнелелди төөгү эртемниң доктору М.Б.Кенин -Лопсан, уран чүүл доктору З.К.Кыргыс, улусчу ужурлар башкызы Д.Д. Мортуй-оол берген.

Тайылбыр бижик

Тыва төрөл бөлүк улус (ада-ие, хан төрөл кижилер) ажы-төлүнүн мөзү-бүдүжүн черниң географтыг туружунуң болгаш агаар-бойдустан байдалынга, амыдыралдың кол ажыл-агыйының аайынга дүүштүр хевирлеп келген. Ооң-биле чергелештир кады болгаш кожа-хелбээ чурттап чоруур өске чоннарның культуразын база ооң тыва улустуң чаңчылдары-биле дөмей азы аңгы талаларын ажы-төлүнге көргүзүп, тайылбырлап, оларның-биле найыралдыг болурун сургап чораан. Ынчангаш бо программалар чүгле тыва культура айтырыглары-биле кызыгаарлаттынмаан, тываларны кижини төрөлгөтөнниң база бир онзагай чону кылдыр көргүзерин автор оралдашкан.

Программаларны 12 (60) чыл эргилделиг календарынга база бичии уругларның мөзү-бүдүжүн сүзүктеп хевирлээр деп аал педагогиказының концепциязынга үндэзилеп тургустунган. Ооң кол уткасы – бирги назын эргилдезинге чедир уругларның мөзү-бүдүжүнүн шынарын оларның ада-иези база хан төрөлдери тургузар. Уругларны сүзүктеп кижизидери дээрге тыва улусчу педагогикада мөзү-бүдүш кижизидилгезинин уран аргазы болуп турар болгаш улуг кижилерниң аңаа хамаарышкан дорт хүлээлгелерин айтып турар угланыышкын болур. Ону тодаргайлаарга мындыг: чоннуң бурунгу ужуруларын уругларга дамчыдар хүлээлге; уругларны бодунуң ынакшылы- биле база бодунуң үлегер-чижээнге кижизидер хүлээлге; уругларны сайзыралче чүткүлдүг кылдыр угаадыр хүлээлге; бичии кижиниң четпес талазын эдип-чазаар хүлээлге. Хүлээлге бүрүзү тускай утка-шынарлыг улусчу билиглерден, амыдыралчы дуржулгандан, улусчу ужурулардан тургустунган. Уругларны сүзүктеп кижизидер чаңчылдың кол сорулгазы – бичии кижини бодунга болгаш өске кижилерге, аал-оранынга, эртем-билигге, дириг амытаннарга, кадыкшылга, бойдууска, культурага, күш-ажылга, ниитилелге эки хамаарылгалыг болурун хевирлээри.

Амгы үеде бичии уруглар чаңгыс хүннүң барык хөй үезин өөредилге болгаш немелде өөредилге черлеринге эрттирип турары-биле мөзү-бүдүш кижизидилгези өөредилгениң кол угланыышкыны болуп, БАШКЫ деп мергежилдиг кижилерниң база албан күүседир хүлээлгези болур.

1-6 класстарның программалары «Өг-бүле, төрөөн чер, ада-чурт – мээңсүзүктерим (1 кл.), «Чараш чаңчыл – сүзүүвүс» (2 кл.), «Кижин болгаш бойдус» (3 кл.), «Янзы-бүрү культуралар – кижин төрөлгөттенниң онзагайы» (4 кл.), «Бойдус болгаш улусчу ужурлар» (5 кл.), «Кижин – онзагай чаяалга» (6 класс) деп ниити темалардан тургустунган. Оларның иштикин утка-шынарыаңгы-аңгы тематиктиг бөлүктөргө, темаларга, оларның дидактиктиг кезектеринге чардынган. Программа бүрүзүнүн сөөлүндө «Өөреникчилерниңугаап билир ужурлуг чүүлдери», «Өөреникчилерниң албан билир (адап, айтып, танып, кылып, чугаалап, илередип) ужурлуг чүүлдери», «Шээжилээр чогаалдар», «Хыналда айтырыглар», «Ажыглаар литература» бердинген.

Үстүдө айыттынган ниити темаларга дүүштүр башкының мурнунда дараазында кол сорулгалар салдынып турар:

- 1) уругларны өг-бүлезинге, төрөлдөринге, чонунга, оларның амыдырал-чуртталгазынга, төрөөн черинге, ада-чурттунга сүзүктүг хамаарылгалыг болурун хевирлээр (1 класс);
- 2) кижилер аразынга хамаарышкан улусчу-даа, ниити-даа ужурларны херек кырында сагыыр кылдыр уругларны чаңчыктырар (2 класс);
- 3) уругларның бойдустун үнезин билип, ооң-биле тудуш холбаалыг болурун чондан дөстөлгөн ужурларга, аас чогаалынга даянып чедипалыр (3 класс);
- 4) уругларга кижин төрөлгөттенниң ниити болгаш онзагай (бот- тускайлан) талаларын көргүзүп, өске сөөк чоннарга хүндүткелдиг хамаарылгалыг болурун хевирлээр (4 класс);
- 5) чоннун экологтуг медерелин улустун аас болгаш амгы чогаалдарынга, амгы үениң барымдааларынга даянып тургашуругларга дамчыдар (5 класс);

6) кижиги – онзагай чаяалга деп улусчу үзел-бодалды уругларга сиңиктирер болгаш кижиги деп атка төлөптиг болурунга дузалажыр (6 класс).

Уругларның назы-харын барымдаалап база кичээлдерниң практиктиг туткашынарын бедидер сорулга – биле программаларже видеофильмнеркөрүлдезин (оларны программаларга дүүштүр кылган), хөгжүм база биче аасчогаал, айтырыг-харыы, ботхыналда кичээлдерин киирген. Башкы кижиги программаларны тус черниң онзагай байдалын көргүскен база өске-дааматериалдар - биле делгемчидип ап болур.

Тематиктиг планнар капсырылгада бердинген.

Программаларның үезин неделяда 1 шакка хувааган.

Ук программаларның мөзү-бүдүш хевирлээринге дээштии Кызыл кожууннун Шамбалыг ортумак школазынга 23 чыл дургузунга эртирген долу шенелде үезинде бадыткаттынган. Программалар 1995 чылда үнген шенелделиг хевиринден элээн өскерилген дээрзин айтып каалы.

1 дугаар класстың тематиктиг планы

Ниити темазы: Өг-бүле, төрөөн чер, ада-чурт – мээң сүзүктерим

Темалары	Шагы
Тема 1. Кады төрөөн кижилер.	1
Тема 2. «Ада төрели алдын, ие төрели мөңгүн».	1
Тема 3. Кырган-авазы биле кырган-ачазын хүндүлээри.	1
Тема 4. Чоок төрөл улус.	1
Тема 5. Малчыннар өглери.	1
Тема 6. Өг, ооң сүзүктүг ужурлары.	1
Тема 7. Өгнүң эт-севин салыр ужурлар.	1
Тема 8. Өг-херекселдеринге хамаарышкан ужурлар.	1
Тема 9. Хөгжүмнүг кичээл.	1
Тема 10. Бистиң бажыңывыс.	1
Тема 11. Эжик чанында идиктер.	1
Тема 12. Аал коданы	1
Тема 13. Аал ужурлары.	1
Тема 14. Чурттуң кол ажил-агыйы.	1
Тема 15. Хөгжүмнүг кичээл.	1
Тема 16. Инек дугайында.	1
Тема 17. Хөгжүмнүг кичээл.	1
Тема 18. Сарлык дугайында.	1
Тема 19. Иви мал- тайга черниң мыйыстыг малы.	1
Тема 20. Аът.	1
Тема 21. Теве дугайында.	1
Тема 22. Хой малым.	1
Тема 23. Хойнуң назы хары, аттары.	1
Тема 24. Өшкү малым.	1
Тема 25. Кижиниң төрөөн чери.	1
Тема 26. Тывалар – делегейниң бир тускай чону.	1

Тема 27. Россия – бистин күрүневис, ооң сүлде демдээ.	1
Тема 28. Тыва Республика, ооң ыдык демдектери.	1
Тема 29. Алтай Республика, ооң сүлдези.	1
Тема 30. Красноярск край, ооң сүлдези.	1
Тема 31. Хакас Республика, ооң сүлдези.	1
Тема 32. Моол күрүне, ооң сүлдези.	1
Тема 33. Хөгжүмнүг кичээл.	1
Тема 34. Күштүг чурт (түңнел кичээл).	2
Шуптузу	35

2 дугаар класстың тематиктиг планы

Ниити темазы: Чараш чаңчыл сүзүүвүс

Темалары	Шагы
Тема 1. Этикет.	1
Тема 2. Өг-бүлеге эвилең - ээлдек болуру.	1
Тема 3. Назын хүндүзү.	1
Тема 4. Ээлдек чугаа ужурлары.	1
Тема 5. Таныжары.	1
Тема 6. Таныштырары.	1
Тема 7. Янзы-бүрү чугаа ужурлары.	1
Тема 8. Оол кижиги.	1
Тема 9. Хөгжүмнүг кичээл.	1
Тема 10. Кыс кижиги.	1
Тема 11. Айтырыг-харыгы кичээли.	1
Тема 12. Бичии кижиниң өске аалче (бажыңче) баарда сагыыр ужурлары.	1
Тема 13. Өгге (аалга) келген кижини хүлээп алырының ужурлары.	1
Тема 14. Бажыңга (квартирага).	1
Тема 15. Шырай ужуру.	1

Тема 16. Кылаш ужурлары.	1
Тема 17. Шимчениг дугайында.	1
Тема 18. Бот арыг – силигге хамаарышкан ниити ужурлар.	1
Тема 19. Өске кижиниң херекселинге дегбезиниң ужурлары.	1
Тема 20. Хөгжүмнүг кичээл.	1
Тема 21. Дүрген - чугаа кичээли.	1
Тема 22. Узун-тыныш кичээли.	1
Тема 23. Чечен чугаалар кичээли.	1
Тема 24. Тоол кичээли.	1
Тема 25. Тывызыктажыыл.	1
Тема 26. Үлегер домактар кичээли.	1
Тема 27. Үлегер домактар кичээли (уланчызы).	1
Тема 28. Малга тыва кижиниң хумагалыг хамаарылгазы.	1
Тема 29. Кажыктар.	1
Тема 30. Кажыктар (уланчызы).	1
Тема 31. Төлөптиг ужурлар – ак оруувус (түңнел кичээл).	2
Шуптузу	32

3 дугаар класстың тематиктиг планы

Ниити темазы: Кижиге болгаш бойдус

Темалары	Шагы
Тема 1. Бойдуска тыва кижиниң онзагай хамаарылгазы.	1
Тема 2. Чер уjurлары.	1
Тема 3. Тоол кичээли.	1
Тема 4. Аржаан уjurлары.	1
Тема 5. Таңды-Уула (аянныг номчулга кичээли).	1
Тема 6. Төрөөн суурум онзагай черлери (Кызыл-Мажалык дугайында).	1
Тема 7. Хөгжүм кичээли.	1
Тема 8. Ак-Довурак - онзагай хоорай.	1
Тема 9. Тывада бойдус курлавыры.	1
Тема 10. Бойдус халаптары.	1
Тема 11. «Онза ырлыг ураанхайлар» (тоолчургу чугаа).	1
Тема 12. Ыяш кезериниң уjurлары.	1
Тема 13. Ыдык ыяштар.	1
Тема 14. Тываның чем үнүштери.	1
Тема 15. Куштар дугайында.	1
Тема 16. Куштар – медээчилер.	1
Тема 17. Ыдык сүрлүг куштар.	1
Тема 18. Дуруяалар – эжеш куштар.	1
Тема 19. Тываның аңнары.	1
Тема 20. Аңчы кижиниң сагыыр уjurлары.	1
Тема 21. Номчулга кичээли.	1
Тема 22. Чыл календары.	1
Тема 23. Айлар санаашкыны.	1
Тема 24. Хонук санаашкыны.	1
Тема 25. Суг – амыдыралдың судалы.	1
Тема 26. Тоолчургу чугаалар кичээли.	1

Тема 27. Хөгжүмнүг кичээл.	1
Тема 28. Бойдустуң амгы байдалы (түңнел кичээл).	1
Шуптузу	28

4 дугаар класстың тематиктиг планы

Ниити темазы: Янзы- бүрү культуралар – кижиги төрөлгөттөнниң онзагайы

Темалары	Шагы
Тема 1. Культура.	1
Тема 2. Делегейниң чоннары.	1
Тема 3. Кожа-хелбээ чоннар.	1
Тема 4. Тоол кичээли.	1
Тема 5. Бистиң чаңгыс чер чурттугларывыс.	1
Тема 6. Орус чоннуң уругларга хамаарышкан аас чогаалы.	1
Тема 7. Тоол кичээли	2
Тема 8. Байырлал – культураның бир кезээ.	1
Тема 9. Тыва Республиканың хоойлужуткан байырлалдары.	1
Тема 10. Профессионал болгаш хуу байырлалдар.	1
Тема 11. Шажынчы байырлалдар.	1
Тема 12. Тываларның чүдүлгелиг байырлалдары.	2
Тема 13. Православ чүдүлгелиг чоннарның байырлалдары.	1
Тема 14. Цагаан сар (моол улустуң чаа чыл байырлалы).	1
Тема 15. Шагаа (тыва улустуң чаа чыл байырлалы).	1
Тема 16. Хакас чоннуң байырлалдары.	1
Тема 17. Сурхури (чуваш улустуң чаа чыл байырлалы).	1

Тема 18. Масленица (орус улустуң кышты үдээрининң база час уткуурунунң байырлалы).	1
Тема 29. Ртвели (грузин улустуң виноград байырлалы).	1
Тема 20. Хөвөң байырлалы (узбек улустуң байырлалы).	1
Тема 21. Манас (кыргыз улустуң байырлалы).	1
Тема 22. Олонхо (якут-саха чоннуң байырлалы).	1
Тема 23. Навруз (Ортаакы Азия чоннарының чаа чыл байырлалы).	1
Тема 24. Маланка (молдован улустуң байырлалы).	1
Тема 25. Татьянаның хүнү (студентилер байырлалы).	1
Тема 26. Хүн уткулгазы (соңгу чүк чоннарының байырлалы).	1
Тема 27. Иван Купала (европа чоннарының байырлалы).	1
Тема 28. Тыва интеллигенцияның делегейниң сүзүк культуразында кирип турар үлүг-хуузу.	2
Тема 29. Тыва интеллигенцияның делегейниң сүзүк культуразында кирип турар үлүг-хуузу (уланчызы).	2
Шупту	33

5 дугаар класстың тематиктиг планы

Ниити темазы: Бойдус болгаш улусчу ужурлар

Темалары	Шагы
Тема 1. Бойдус-биле кижиниң холбаазы.	1
Тема 2. Овааны алгаары.	1
Тема 3. С.Сүрүң-оол. Шактар оглу, Чаңгыс тыва..! (Тывалаар кускун деп тоожудан үзүндү).	1
Тема 4. Тыва улустуң оран дугайында билиишкени.	1

Тема 5. Монгуш Э. Кедергей-ле байлак оран (чогаалдан үзүндү).	1
Тема 6. Үш оран дугайында.	1
Тема 7. Дээр дугайында.	1
Тема 8. Ай болгаш хүн дугайында.	1
Тема 9. Хүн дугайында.	1
Тема 10. Хүн дуртунун календары.	1
Тема 11. Чайгы хүн дуртунун ажил-агый календары.	1
Тема 12. Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүн дугайында тоолчургу чугаалар.	1
Тема 13. Надя Рушева – онзагай чурукчу.	1
Тема 14. Чеди-Хаан сылдыс.	1
Тема 15. Черниц бодарааны.	1
Тема 16. Делегей ыяжы.	1
Тема 17. Тыва улустун сүзүктүг ыяштары.	1
Тема 18. Онзагай чадаң үнүштер.	1
Тема 19. Төрээн черим даштары.	1
Тема 20. Төөгү-тураскаал даштары.	1
Тема 21. Чурт-девискээр даштары	1
Тема 22. Ойнаар даштар.	1
Тема 23. Каасталга даштары.	1
Тема 24. Чонар даш.	1
Тема 25. Хуваанак – төлге дажы.	1
Тема 26. Арт – черниц бедии.	1
Тема 27. Ыдыктыг тос таңды.	1
Тема 28. Суг – бүгүдениң үндезини.	1
Тема 29. Аржаан.	1
Тема 30. К.Кудажы Сугга йөрээл.	1
Тема 31. От дугайында тоолчургу чугаалар.	1
Тема 32. От чаячы (тожу тываларының чаңчылдары).	1
Тема 33. К. Кудажы Отка йөрээл.	1
Тема 34.Бойдус – мээң чуртталгамда (түңнел кичээл).	2
Шуптузу	35

6 дугаар класстың тематиктиг планы

Ниити темазы: «Кижиги – онзагай чаялга»

Темазы	Шагы
Тема 1. Кижиги чаялгазы.	1
Тема 2. Кижиги угааны.	1
Тема 3. Угаан хавы.	1
Тема 4. Назын эргилдези.	1
Тема 5. Сагыш культуразы.	1
Тема 6. Ак болгаш кара сагыш дугайында улусчу билиишкиннер.	1
Тема 7. Номчулга кичээли.	1
Тема 8. Канчаар сен?	1
Тема 9. Сагыш эргилдези.	1
Тема 10. Сагыш маңы.	1
Тема 11. Сагыш аптаразы.	1
Тема 12. Күш-ажыл болгаш сагыш.	1
Тема 13. Номчулга кичээли.	1
Тема 14. «Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле» (бот-хыналда кичээли).	1
Тема 15. Кижигиниң октаргайы.	1
Тема 16. Кижигиниң хаяазы.	1
Тема 17. Номчулга кичээли.	1
Тема 18. Кижигиниң хей-аьды.	1
Тема 19. Кижигиниң хей - сүлдези.	1
Тема 20. Номчулга кичээли.	1
Тема 21. Кижигиниң сузу.	1
Тема 22. Бот-ажыл кичээли.	1

Тема 23. Куыт дугайында улусчу үзел-бодалдар.	1
Тема 24. Мага-бот дадыктырарының улусчу аргалары.	1
Тема 25. Банялаары.	1
Тема 26. Улуг уйгу уржуктары.	1
Тема 27. Ниити ужурлар (этикет).	1
Тема 28. Кижиниң шимчениглери болгаш үнү.	1
Тема 29. Мен тыва мен (Ч.Доржунуу-биле).	1
Тема 30. Төрел-аймак харылзаалар (С. Шойгунуу-биле).	1
Тема 31. Хөгжүм кичээли. Ыры «Чырык күзел» (сөзү Е.Танованыы, аялгазы А.Тановтуу).	
Шуптузу	31

ПРОГРАММА1

КЛАСС

Нийти тема: Өг– бүлe, төрээн чeр, ада-чурт – мээн сүзүктeрим (35 шак)

Бистиң өг-бүлeвeс

Тема 1. Кады төрээн кижилер. Өг-бүлe дугайында билиишкин, ооң сүзүктүг утказы. Чаңгыс өг-бүлeниң улузу. Акышкы-дуңмашкы улустарның аразында адажыр ужурлары. Найырал, найыралдыг өг-бүлe, хостуг үе, эп-чөп дугайында билиишкиннер. Ада-ие улустуң күзели. Найырал-үнелиг чүүл. Эптиг, найыралдыг өг-бүлe – эки амыдыралдың дөзү. Чаңгыс өг-бүлeниң кижилериниң аас-кежи – сагыш човаачалында, эптиг найыралында. *«Кады төрээн кижилер»* (фильм көрүлдeзи). Ыры *«Авам»* (сөзү Саая Бюрбэени, аялгасы Альберт Тановтуу. Клип).

Тема 2. «Ада төрели алдын, ие төрели мөңгүн». Үлeгeр домактың кол сүзүктүг утказы. «Алдын», «мөңгүн» деп үнелиг эдилелдерниң шынары. Ачазын азы авазын, төрелдерин хүндүлөп адаары. Ыры *«Угбамга»* (сөзү болгаш аялгасы Саая Бюрбени. Клип). *«Ада төрели алдын, ие төрели мөңгүн»* (фильм көрүлдeзи).

Тема 3. Кырган-авазы биле кырган-ачазын хүндүлээри. Бичии кижиниң кырган-ачазына база кырган - авазына хамаарыштыр сагырсүзүктүг ужурлары. Оларның сүмe чугааларын кичээнгейге алыры. Хүн-бүрүдe кырган-ачазын база кырган авазын өөртүп дузалажыр чүүлдeри. Сандай, олбук салып олуртуру. Аяакка шайны кудуп, хөнeкти мурнунга салып бээри. Сандайдан, олбуктан турарынга дузалажыры. Бажындан (өгдeн) үнeр-кирeрингe дузалажыры. *«Кырган-авазы биле кырган-ачазын хүндүлээри»* (фильм көрүлдeзи).

Тема 4. Чоок төрөл улус. Төрөл улус деп билиишкин. Кижиниң чоок төрөл улузу. Ачазының кады төрөөн акылары, угбалары, дуңмалары. Авазының кады төрөөн акылары, угбалары, дуңмалары. Оларга хүндүткелдиг хамаарылга. «Сиген көкте Борам семис...» (кожамык). Кожамыктың сүзүктүг утказы: күзел, найырал, өөрүшкү, чоргаарал дээш о.ө. «Чоок төрөл улус» (фильм көрүлдөзи).

Өг (бажың)– кижилер чурттаар чер.

Тема 5. Малчыннар өглери. «Өг дугайында тоол» (фильм көрүлдөзи). Тоолдуң сүзүктүг утказы: сонуургаачал чорук, бодамчалыг чорук, ажылгыр чорук. Өг – мал ажылдыг кижилер чурттаар чер. Моол, хакас, алтай, казах дээш о.ө. чоннарның өглери: дөмей болгаш аңгы чүүлдери. Кидис өг. Өг тигер деп билиишкин. Өг бузар деп билиишкин. Чылдың дөрт эргилдези (кыш, час, чай, күс). Көыш деп билиишкин. Ооң амыдыралчы ужур-утказы "Өг-чурттаар чер. Малчыннар өглери» (фильм көрүлдөзи).

Тема 6. Өг, ооң сүзүктүг ужурлары. Өг - тыва чоннуң бир сүзүү. Өгнүң төгерик хевири, ооң сүзүктүг утказы. Дириг амытаннар аттары-биле адаан улусчу календарь (чөөн чүк улузунуң үе календары). Өг иштинин календары. Өгде дириг амытаннарның чыдыны. Күскениң чыдыны. Инектиң чыдыны. Парның чыдыны. Тоолайның чыдыны. Улунуң чыдыны. Чыланның чыдыны. Аьттың чыдыны. Хойнуң чыдыны. Сарбашкынның чыдыны. Дагааның чыдыны. Ыьттың чыдыны. Хаванның чыдыны. Өгнүң эр талазы, ооң херекселдери. Өгнүң кыс талазы, ооң херекселдери. Дөр – сүзүктүг тала. Дөр ужурлары. Хүн дуртун өг иштинге илередири. «Хүн үнген» үе. «Биче дүьш» үези. «Улуг дүьш» үези дээш о.ө. «Өг ужурлары» (фильм көрүлдөзи).

Тема 7. Өгнүң эт-севин салыр ужурлар. Эт-септи улусчу календарь езугаар салыр ужурлар. Дөр – өгнүң хүндүткелдиг талазы. Аптара - дөр талазының эдилели. Аптараның сүзүктүг утказы. Ширээ. Кыс таланың эт- севи: ава оруну, уруг кавайы, хойтпак доскаары, үлгүүр. Эр таланың эт-севи: чүьк (чыышкын), аргамчы, кижен, дужак, чулар, эзер, челе. Ожук, ооң турар

чери. Ширтектер. Салгал дамчаан херекселдер, оларны сүзүктөп эдилээри.

«Өгнүң эт-севи» (фильм көрүлдөзү).

Тема 8. Өг-херекселдеринге хамаарышкан ужурлар. Эжикке хамаарышкан ужур. Эргинге хамаарышкан ужур. Савага хамаарышкан ужурлар. Бижекке хамаарышкан ужурлар. Орунга хамаарышкан ужурлар.

«Өг-херекселдериниң ужурлары» (фильм көрүлдөзү).

Тема 9. Хөгжүмнүг кичээл. Ыры *«Тыва өглер»* (сөзү Александр Даржайныы, аялгазы Каадыр-оол Бегзиниш. Клип). Ырының сүзүктүг утказы: өггө ыдыктыг хамаарылга, чараш бойдус, күш-ажыл, чашкы үе, кижиниң чырык сеткили. *«Тыва өглер»* (фильм көрүлдөзү).

Тема 10. Бистиң бажыңывыс. Чаглактаныр (чурттаар) чер дугайында билиишкин. Уя. Үңгүр. Коңгул. Ары өө. Ижээн. Кажая. Бажың – кижиниң кол эдилели, хүннүң чурттаар чери. Бажың, ооң хевирлери, тургузуу. Арыг- силиг бажыңның сагышка дээшти. Бажың ажылы – кижиниң бүрүзүнүң дорт хүлээлгези. Ыры *«Бичии Лена»* (сөзү Л. Чадамбаныы, аялгазы М. Нурзаттыы). Эрес, шоваа, дуза, арыг-силиг, чурумнуг, чечен, деп сөстөрүнүң сүзүктүг утка-шынары. *«Бистиң бажыңывыс», «Бажың- кижилерниң кол эдилели»* (фильмнер көрүлдөзү).

Тема 11. Эжик чанында идиктер. Чурум дугайында билиишкин. Арыг идиктерниң ээлери. Чурум чок салган идиктерниң халалыы.

Аал дугайында.

Тема 12. Аал коданы. Аал, аал коданы, өдек деп билиишкиннер. Чаңгыс аалдың кижилери, оларның демнежилгези. Кожа аалдар, оларның дем-билези. Аал хаязы деп билиишкин. Аал коданынга сүзүктүг хамаарылга. Сайзанақ – бичии уруглар оюну. Сайзанақ ужурлары. Ыры *«Ойнаал, эжим»* (сөзү Сайлыкмаа Комбунуу, аялгазы Б. Сайынныы. Клип). *«Аал коданы»* (фильм көрүлдөзү).

Тема 13. Аал ужурлары. Аалчы кижиниң коданче кирериниң ужурлары. Аалчыны уткуурунун ужурлары. Аал коданынга амыр-менди солчур ужурлар. Арыг-силиг ужурлары. Бойдус ужурлары. Аал коданының девискээрин билири: черниң ады, оът аттары, ыяштар аттары, кат аттары, суг ады, чечек аттары дээш оон-даа ө. *«Аал ужурлары» (фильм көрүлдези).*

Мал – тываларның амыдыралының дөзү.

Тема 14. Чурттуң кол ажыл-агыйы. Кол ажыл-агый дугайында билиишкин. Бразилияның кофези. Баварияның викториязы. Кубаның чигири. Африканың бананы. Грузияның шайы. Чурттар аразында садыг-саарылга хамаарылгалары. Мал– Тываның кол ажыл-агыйы. Тываның чериниң, бойдузунун онзагайлары. Аал малының хевирлери. Малга хумагалыг болуру. Мал дугайында тывызыктар. Ыры «Арбай хоор» (сөзү О. Бавуужапты, аялгазы О Кара-Катты). «Арбай-хоор» деп оюннун күш-ажылчы сүзүктүг утказы. *«Чурттуң кол ажыл-агыйы», «Мал – тываларның амыдыралының дөзү» (фильмнер көрүлдези).*

Тема 15. Хөгжүмнүг кичээл. Дузааргак деп билиишкин. Тогду хой тударынга, ону саарынга дузалажыры. Өшкүлөр ай дээринге, ону саарынга дузалажыры. Мал ажылынга дуза кадары – эки кижиниң шынары. *Ыры «Дузааргакпай», (сөзү Николай Ооржакты, аялгазы Владимир Серенни. Клип).*

Тема 16. Инек дугайында. Инек – мыйыстыг бода мал. Инек сүдүндө кижиниң кадыынга дузалыг витаминнер. Инектиң чүве эскерер шынарлары. Ак чем. Инекти назы-харын барымдаалап адаары. Бызаа. Молдурга. Хунан шары. Хунажын. Сүттүң сүзүктүг ужурлары. Сүттүг шай дугайында билиишкин. Шайның күш киирер шынарлары. *Ыры «Шайывыс (сөзү Чооду Кара-Күскениш, аялгазы Альберт Тановтуу. Клип). «Инек дугайында», «Инектиң эскериглери» (фильмнер көрүлдези).*

Тема 17. Хөгжүмнүг кичээл. Ыры «Шилги бызаам», (сөзү Олег Сувакптитши, Саая Бюрбээниш. Клип). Бызааның дүрзү-хевири, чиир чеми. Бызааның чаптанчыг чаңы. аажы-чаңы. Бичии кижиниң бызаа өстүреринге дузазы.

Тема 18. Сарлык дугайында. Сарлык – даг болгаш тайга черниң малы. Оон даштыкы хевири. Сарлыктың дүгү. Кызыл дептер дугайында билиишкин. Сарлыктың кызыл дептерже кирген ужуру. Сарлыктың амыдыралга ажык-дузазы. Эр-кыс сарлыктарның аттары. Ыры «Сарлыкоглу» (сөзү болгаш аялгасы Саая Бюрбээниш. Клип). Сарлык оглунуң кашпагай, соокка торулбас шынарлары. «Сарлык дугайында» (фильм көрүлдези).

Тема 19. Иви мал- тайга черниң мыйыстыг малы. Тожу кожууннуң ивижилери. Иви турлаглары. Ивиниң чиир оьду. Ивиниң ээзинге ак сагыштыгы - биле бердинери, сугжузу. Иви чүгү. Ивиниң амыдыралга ажык-дузазы. Ивиниң назы-харының, адының хуваалдазы. «Иви мал», «Иви ызы» (фильмнер көрүлдези). Ыры «Иви малым» (сөзү А. Нурзаттыгы, аялгасы Сергей Бадрааныш. Клип).

Тема 20. Аът. Аъттың амыдыралга ажыктыг талалары. Маадырлыг тоолдарда аъттың омур- хевири, дериг-херекселиниң онзагайы. Аътты харын барымдаалап адаары. Ыры «Кулунчугаш» (сөзү А. Допчааныш, аялгасы Д. Шактарныш). Хоор кулун, оон дүрзү-хевири, чүгүрүк болур барымдаазы. «Чылгычы Мышкыргы» (фильм көрүлдези). Чедер ховузу. Черликсээн чылгы. Эрес Мышкыргының сүзүктүг ачызы. «Аът» (фильм көрүлдези).

Тема 21. Теве дугайында. Тевелиг даштыкы чурттар, оларның чериниң байдалы. Тываның тевелиг черлери. Тевениң дүрзү-хевири. Теве мөгеннери. Тевениң ижер-чиир чеми. Бодаган. Адан. Эңгин. Тевениң аажы- чаңы. Бодаганның чаптанчыг чаңы: сүт амдананыры, теңдиннедир челгилээри, таптыгынып дайнаныры. Бичии ээзиниң бодаганны чедип

кылаштаары. Ыры «Бодаган» (Сөзү Мариам Рамазанованы, аялгасы Сергей Бадрааны. Клип.). «Теве дугайында» (фильм көрүлдөзү).

Тема 22. Хой малым. Хой - тываларның хүндүлээр бир шээр малы. Агы, каңгы, кадар сизген – хой чиир изиг оыттар. Хой сүдүндөн кылыр чемнер. Хой дүгүндөн кылыр хептер, оларның шынары. Хой эьди. Изиг хан. Чаа эскен эьтти үлээриниң ужурулары. Хүндүлүг эьттер. Бичии уругларга үлээр эьттер. Чарын эьдин чиир ужуру. Ыры «Кадарар мен» (сөзү О. Делгер- оолдуу, аялгасы Каадыр-оол Бегзинии).

Тема 23. Хойнуң назы хары, аттары. Чаш хураган. Дөтпе хураган. Дөтпе ирт (дөтпе кошкар, дөтпе хой). Ыры «Хураганым» (Сөзү О. Делгер- оолдуу, аялгасы В. Самыяаны). Авазының аа сүдү. Тодуг хураганның чаптанчыг чаңы. Хураган дешкизи. «Хой малым» деп фильмниң көрүлдөзү.

Тема 24. Өшкү малым. Өшкү – шээр мал. Өшкү малдың дүрзүзү, аажы-чаңы. Өшкү сүдү – эм. Өшкү ханының шынары. Өшкү дүгүнүң ажыглалы. Эйлиг-Хемниң ангор өшкүлери (Улуг-Хем кожуун). Өшкү - агаар айтыкчызы. Өшкүнүң хар-назыны, аттары. Чаш анай (анай). Хунан серге (хуна). Хунан анай. Алды диштиг серге (чедишкен хуна). Чедишкен алды диштиг серге өшкү. Ыры «Ме-ке-ке» (сөзү болгаш аялгасы Каадыр-оол Бегзинии). Терең оймак черде анайлар. Анай дешкизи. «Өшкү» (фильм көрүлдөзү).

Төрээн чер, күрүне (ада-чурт).

Тема 25. Кижиниң төрээн чери. Төрээн чер дугайында билиишкин. Мээң суурум – Шамбалыг. Суурнуң чурумалдыг хүрээлели. Чоннуң амыдыралы. Шамбалыглыгның ады. Шамбалыг – ийи улустарның ораны. Шамбалыгның өөреникчилери болгаш оларның башкылары, ада-иези – сүзүк эдилекчилери. «Мээң суурум-Шамбалыг» (фильм көрүлдөзү). Ыры «Шамбалыгга аалдап келем» (сөзү Дамчай-оол Ондарны, аялгасы Владимир Серенни. Клип.).

Тема 26. Тывалар – делегейниң бир тускай чону. Чер бөмбүрзээ, диптер база чоннар дугайында кыска допчулал. Азия дип – тываларның база өске-даа сарыг кештиг чоннарның чурттап турар чериниң девискээри. Тыва – Азия диптиң географтыг төвү. Тыва – бистиң төрөөн чуртувус. Тывалар – омак-сөөгүвүс ады. Тываларның төрөл аймактары. К. Сагды «Тывалар» (шүлүк). *Улустуң ырызы «Тооруктуг долгай таңдым» (клип).*

Тема 27. Россия – бистиң күрүневис, ооң сүлде демдээ. Күрүне (ада- чурт), хамааты, сүлде демдек дугайында билиишкиннерниң кыска допчулалы. Россия – бистиң күрүневис. Россияның хөй омак сөөктүг хамаатылары. Россияның сүлдези. Ийи баштыг эзир, ооң ужур - утказы. Эзир аспаанда шөйбек демир, ооң ужур-утказы. Согун туткан айттыг кижиге, ооң сүзүктүг утказы. Тываның кожа черлери: Алтай Республика, Хакас Республика, Красноярск край. Моол күрүне – чоок кожавыс. *«Россияның сүлдези» (Чурук-биле ажыл).*

Тема 28. Тыва Республика, ооң ыдык демдектери. Тываның сүлдези – айттыг арат, ооң ужур-утказы. Херелдиг хүн, ооң утказы. Тыва депсөстү ак кадакта бижээн ужуру. Тываның тугу. Ооң хевири, өңнериниң ужур-утказы. Ыры «Мен тыва мен» – Тываның сүзүктүг ырызы. Оваа, ооң сүзүктүг утказы. Ак өргүүрү, ооң сүзүктүг утказы. Өлчей тарыыр иш, ооң утказы. Өөрүнчүг хөөмей. Аймак чоннар найыралы. Демниг чурт, ооң сүзүктүг утказы. *«Тыва Республика, ооң ыдык демдектери» (фильм көрүлдөзү).*

Кожа чоннар

Тема 29. Алтай Республика, ооң сүлдези. Алтайлар – кожа төрөл (түрк дылдыг) чон. Алтай биле Тываның аразында чоок черлер (Мөнгүн-Тайга кожууну, Кош-Агач району). Алтай чоннуң сүлдези - Кан-Кереде куш, тайбыңның болгаш аас-кежиктиң камгалакчызы. Үш-Сүмер даг, ооң ужур- утказы. Үш буттуг ожук, ооң утказы. *«Алтай Республиканың сүлдези» (Чурук-биле ажыл).*

Тема 30. Красноярск край, ооң сүлдези. Орус чон – кожаларывыс. Красноярск (Ермаковск район: Усинск, Ергаки, Арадан, Танзыбей) биле

Тываның аразында чоок черлер (Бии -Хем кожуун: Шивилиг, Туран). Красноярск крайның сүлдези – арзылаң, ооң утказы. Алдын хүүрек билеалдын кадыр, оларның ужур-утказы. «Красноярск крайның сүлдези» (*Чурук-биле ажыл*).

Тема 31. Хакас Республика, ооң сүлдези. Хакастар – кожа төрөл (түрк дылдыг) чон. Хакас Республиканың сүлдези - чалгынныг ирбиш, ооң ужур- утказы. Хүн демдээ. Хадын будуктары. Долгандырыг шыйыг - амыдыралдың мөңгө болгаш үзүк чок байдалының илерээшкини. «*Хакас Республиканың сүлдези*» (*Чурук-биле ажыл*).

Тема 32. Моол күрүне, ооң сүлдези. Моол (Завхан, Баян-Улгий Убса- нуур, Ховд, Хубсугул аймактары) биле Тываның (Өвүр, Эрзин, Тожу, Кунгуртуг, Мөнгүн-Тайга кожууннары) аразында чоок черлер. Моол күрүне – бистиң эң чоок кожавыс. Моолдун сүлдези – кулун. Соёмбо деп демдек, ооң утказы. Чантамани - үе демдээ (*Чурук-биле ажыл*).

Тема 33. Хөгжүмнүг кичээл. Ыры «Бистиң Тыва» (сөзү Сергей Пюрбюнүү, аялгазы улустуу). Тыва культурада дең – дең деп билиишкин. Байлак чурт деп билиишкин. Хостуг чурт деп билиишкин. *Ыры «Найыралды ырлажыылы» (сөзү Олег Сувакпитши, аялгазы Альберт Тановтуу. Клип.)*.

Тема 34. Күштүг чурт (түңнел кичээл). Өг-бүле, төрөөн чер, төрөөн чон, төрөөн чурт дугайында билиишкиннер (катаптаашкын). Оларның тудуш харылзаазы. Күштүг чурт дугайында билиишкин. Өг-бүлениң сүзүктери: найырал, дем, сайзырал, кежээ чорук, чаагай чаңчылдар, улусчу ужурлар.

«*Күштүг чурт*» (*фильм көрүлдези*). *Ыры «Найыралды ырлажыылы» (сөзү Олег Сувакпитши, аялгазы Альберт Тановтуу. Клип)*.

Өөреникчилерниң угаап билир ужурлуг чүүлдери:

- өг-бүле, кады төрөөн кижилер, чоок төрөл улус деп билиишкиннер, оларның сүзүктүг утказы;
- өг (бажың) деп билиишкин, ооң сүзүктүг утказы;

- аал, аал коданы, аал ужурлары деп билиишкиннер, оларның сүзүктүг утказы;
- аңгы-аңгы чурттарның кол ажыл-агыйы;
- тываларның кол ажыл-агыйы, аал малының бөлүктери. Малгасүзүктүг хамаарылга;
- төрөөн чер дугайында билиишкин, ооң сүзүктүг утказы;
- чер бөмбүрзээ, диптер, чоннар деп билиишкиннер, оларның сүзүктүг утказы;
- Тыва – тускай чон, Азия диптиң географтыг төвү деп билиишкиннер;
- күрүнө, Россия, хөй омак-сөөктүг хамаатылар, сүлдө демдек деп билиишкиннер;
- Тываның ыдык демдектери, оларның сүзүктүг утказы;
- кожа чоннар деп билиишкин;
- тыва культурада дең-дең деп билиишкин, оларның сүзүктүг утказы.

Өреникчилерниң албан билир (адап, айтып, танып, кылып) ужурлугчүүлдери:

- чоок төрөл улустар аразында адажылга ужурлары;
- хүн бүрүдө ада-иезинге, кырган-ачазынга, кырган - авазынга дузалажыр ужурлар: сандай (олбук) салып бээри, шай аян салып бээри дээш оон-даа ыңай;
- чөөн чүк улузунун календары;
- өг иштиниң календары, дириг амытаннарның чыдыны;
- өгнүң эт-севин салыр ужурлар;
- өг херекселдеринге (эжикке, эргинге, савага, бижекке, орунга) хамаарышкан ужурлар;

- дириг амытаннарның чурттаар черлери (уя, үңгүр, коңгул, ары өө, ижээн, кажаа);
- бажың, ооң хевирлери, арыг-силиг байдалы;
- сайзанақты салыры, сайзанақтап ойнаары;
- аал ужурлары (аалчыны уткууру, менди солчуру, арыг-силиг сагыры, бойдус ужурлары);
- чурттап турар хүрээлел: черлер аттары, оът аттары, ыяштар аттары, кат аттары, хем-суг аттары, чечек аттары дээш оон-даа өске;
- Тываның кол ажыл-агыйы, малды бөлүктөп адаары;
- инек дугайында билиглер: бөлүү, ак чеми, назы-харының хуваалдазы, эскериглери;
- сарлык дугайында билиглер: бөлүү, назы-харының хуваалдазы, чурттаар чери, даштыкы хевири, кижиге дузазы;
- иви дугайында билиглер: чурттаар чери (кожууну), турлаа, чиир оъттары, ээзинге хамаарылгазы база дузазы, сугжузу;
- аът дугайында билиглер: бөлүү, кижиге ажыктыы, назы-харының хуваалдазы;
- теве дугайында билиглер: бөлүү, чурттаар чери (кожууннары), кижиге дузазы, хевир-дүрзүзү, чиир оьду, назы-харының хуваалдазы, аажы-чаңы;
- хой дугайында билиглер: бөлүү, кижиге дузазы, чиир оъттары, чаа эскен хой эьдин улуска үлээр ужурлар, хүндүлүг эьттер, назы- харының хуваалдазы;
- өшкү дугайында билиглер: бөлүү, хевир-дүрзүзү, сүдүнүң шынары, кижиге дузазы, назы-харының хуваалдазы;
- төрөөн суурунун (хоорайының, кожуунунун) ады, ооң хүрээлели, онзагай байдалы;

- Тываның чер бөмбүрзээнде (картада) туружу, ыдык демдектеринин овуру-хевири, өңнери. «Мен тыва мен» (сүзүк ыры);
- кожа чоннарның сүлде демдектери (Алтай, Хакас республикалар, Красноярск край, Моол).

Хыналда айтырыглар

1. Өг-бүле деп чүл? Чаңгыс өг-бүледе кымнар чурттап турарыл?
2. Акышкы, дунмашкы улус аразында канчаар хүндүлежип адажырыл?
3. Чоок төрел улус деп кымнарны ынча дээрил? Олар аразында канчаар хүндүлежип адажырыл?
4. Өг деп чүл, ооң хевири, утказы кандыгыл?
5. Көбш деп чүл? Кыштаг (чазаг, чайлаг, күзег) деп чүл?
6. Өгге хамаарышкан кандыг сүзүктүг ужурлар билир силер?
7. Улусчу календарның амытаннарының аттарын дес-дараалашкаккылдыр канчаар адаарыл?
8. Дөр деп чүл, ында кандыг эдилелдер турар ужурлугул?
9. Өгнү чүгө эр-кыс деп ийи талага чарарыл?
10. Өг херекселдеринге хамаарышкан кандыг улусчу ужурлар билирсилер?
11. Дириг амытаннар база кижича чурттаарыл? Арыг-силиг бажыңкижинин сагыжынга кандыг дээштиг болурул?
12. Аал (аал коданы, аал хаязы) деп чүл?
13. Кандыг-кандыг аал ужурлары билир силер? 14. Тыва чон кандыг кол ажил-агый кылып чоруурул?
15. Тывалар азырал малды кандыг бөлүктөргө чарып турарыл?
16. Төрөөн чериң дугайында кандыг ыр, шүлүк билир сен?
17. Төрөөн чериңниң онзагай черлерин, улузун ада.

18. Тыва Республика кайы дипте турарыл, каш база чүү деп
кожууннардан тургустунганыл?
19. Тыва дугайында кандыг тоолдар, ырлар, шүлүктөр билир силер?
20. Россияның сүлдези кандыг хевирлигил база кандыг сүзүктүг утканыилереди
турарыл?
21. Тыва Республиканың сүлдези кандыг хевирлигил база кандыгсүзүктүг
утканы илереди турарыл?
22. КожавысАлтай Республиканың сүлдези кандыг хевирлигил базакандыг
сүзүктүг утканы илереди турарыл?
23. Кожавыс Красноярск урайның сүлдези кандыг хевирлигил база кандыгсүзүктүг
утканы илереди турарыл?
24. Кожавыс Хакас Республиканың сүлдези кандыг хевирлигил базакандыг
сүзүктүг утканы илереди турарыл?
25. Кожавыс Моол күрүнениң сүлдези кандыг хевирлигил база кандыгсүзүктүг
утканы илереди турарыл?
26. Күштүг чурттуг болур дизе чүнү канчаарыл?

Шээжилээр (күүседир) чогаалдар

1. Ыры «Арбай хоор» (сөзү Ондар Бавуужапты, аялгазы Ооржак Кара-Катты).
2. Ыры «Шайывыс» (Сөзү Чооду Кара-Күскени, аялгазы АльбертТановтуу).
3. Ыры «Шилги бызаам» (Сөзү Олег Сувакпитти, аялгазы Саая
Бюрбээни).
4. Ыры «Бодаган» (Сөзү Мариам Рамазанованы, аялгазы Сергей
Бадырааны).
5. Ыры «Ме-ке-ке» (сөзү болгаш аялгазы Каадыр-оол Бегзини).
6. Тыва Республиканың сүзүктүг ырызы «Мен тыва мен» (сөзү ОкейШанагашты,
аялгазы Кантомур Сарыгларны).
7. Шүлүк «Тывалар» (Клара Сагды).

8. Ыры «Бистин Тыва» (сөзү Сергей Пюрбюнүү, аялгасы улустуу).
9. Ыры «Найыралды ырлажылы» (сөзү Олег Сувакпиттии, аялгасы Альберт Тановтуу).

Ажыглаар литература

1. Волков, Г. Н. Этнопедагогическая пансофия / Волков Г. Н. М-во образования и науки Российской Федерации, ГОУ ВПО Калмыцкий гос. ун-т, лаб. этнопедагогических инноваций. – Элиста: Калмыцкий гос. ун-т, 2009. – 575 с.
2. Волков, Г. Н. Этнопедагогика тувинского народа / Г. Н. Волков, К. Б. Салчак, А. С. Шаалы. – Кызыл: Изд.-полигр. отд. "Билиг" Ин-та развития нац. шк., 2009. – 211 с.
3. История Тувы: История Тувы: [В 2 т.] / Ин-т гуманитар. исслед. Респ. Тыва / под общ. ред. С.И. Вайнштейна и М.Х. Маннай-оола. – 2. изд, перераб. и доп. – Новосибирск: Наука, 2001. – 367 с.
4. История Тувы: В 3 т. – Том II / под общ. ред. В. А. Ламина. – Новосибирск: Наука, 2007. – 430 с.
5. Кенин-Лопсан, М. Б. Концепция духовно-нравственного воспитания и развития личности в образовательных учреждениях Республики Тыва / М.Б. Кенин-Лопсан, К. Б. Салчак, Г. Д. Сундуй [и др]. – Кызыл: Билиг, 2011. – 35 с.
6. Кенин-Лопсан, М. Б. Традиционная культура тувинцев / пер. с тувин. А.А. Дугержаа, А. С. Дембирель. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2006. – 230 с.
7. Кон, И. С. Ребенок и общество: учеб. пособие для студ. выс. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 336 с.
8. Конвенция «О правах ребёнка» // Педагогический энциклопедический словарь / гл. ред. Б.М. Бим-Бад. – 3-изд. М.: Большая Российская энциклопедия, 2009. С.508–515.
9. Конституция Российской Федерации: офиц. текст. Государственные символы России. – Новосибирск: Сиб.унив.изд. изд-во, 2009. – 47 с.

10. Крыско, В. Г. Этническая психология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – 2-е изд., стереотип / В. Г. Крыско. – М.: Академия, 2004. – 320с.
11. Кюль-Тегин: поэзия вечного камня / Сост. З. Б. Самдан; Пер. с древнетюрк. на тувин. яз. и коммент. на тувин. яз. Д. А. Монгуша. – Новосибирск: Наука, 2003. – 247 с.
12. Маннай-оол, М. Х. Тувинцы: происхождение и формирование этноса. – Новосибирск: Наука, 2004 (СП Наука РАН). – 164 с.
13. Мид, М. Культура и мир детства: Избр. Произведения [Пер. с англ. и коммент. Ю. А. Асеева; Сост., авт. послесл., С. 5-30, и отв. ред. И. С. Кон]. – М.: Наука, 1988. – 429 с.
14. Мижит, Э. Б. Юрта: лирико-философская поэма = Өг / Благословение юрте: стихи, поэма. – Кызыл.: Центр развития национальной школы МОПО РТ, 2004. – 144 с. С.8-28.
15. О гербе Республики Алтай // URL:www.altai-republic.ru.
16. О государственных символах Республики Тыва: [Закон Республики Тыва от 31 декабря 1996 года N 697] "О государственных символах Республики Тыва" (с изменениями на: 22.05.2013).
17. О государственном гербе Республики Хакасия (с изменениями на 12 февраля 2018 года).
18. Панькин А.Б. Этнокультурная коннотация образования. – Элиста: Калм. гос. ун-т, 2009. – 380 с.
19. Резников, Е. Н. Психологические характеристики народа тыва: теория и практика / Е. Н. Резников, Н. О. Товуу. – 2 изд. – М.: PerSe, 2002. – 223 с.
20. Самбу, И. У. Тувинские народные игры: ист.-этногр. очерк. / И. У. Самбу. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 1978. – 137 с.
21. Сундуй, Г.Д. Роль народных совестливых установок в духовно- нравственном формировании личности // Вестник Бурятского гос. ун-та. – 2014. – № 1 (1). – С.43–46.

22. Сундуй, Г.Д. Формирование добросовестных отношений дошкольников в процессе ролевой игры (на материале тувинской игры «Сайзанак») // Мир науки, культуры, образования. – 2015. № 2 (51). – С. 143–146.
23. Сундуй, Г.Д. Аальный этикет как благодатная почва духовно- нравственного формирования личности // Мир науки, культуры, образования, 2015. – № 1 (50). – С.121–123.
24. Сундуй, Г.Д. Родовое сообщество как гарант защиты детства (на материале Республики Тыва) // Вестник Красн. гос. пед. ун-та им. В.П. Астафьева. материалы междунар. науч.-практ. конф. Ч.1. – Кызыл: «Билиг» ИРНЦ, 2009. – С.27–32.
25. Сундуй, Г.Д. Понятие «сузук» (сузуктээр) как объект методологического рассмотрения // Этнопедагогическое наследие народов Сибири и Центральной Азии: материалы межд. науч.-практ. конф. – Ч.2. – Кызыл: Билиг, 2010. – С.89 - 92.
26. Сундуй, Г.Д. Мир детства кочевой Азии. Монография. – Кызыл.: Тув.кн. изд-во, 2009. – 168 с.
27. Тувинские народные сказки / сост. З. Б. Самдан. – Новосибирск: Наука, 1994. – 460 с. + 1 грп. (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока).
28. Тувинские пословицы и поговорки / сост.-пер.: М. Хадаханэ, О. Саган-оол; Тувинский науч.-исслед. ин-т языка, литературы и истории. – Кызыл: Тувкнигоиздат, 1966. – Вып. 2. – 172 с.
29. Федеральный закон от 31.07.2020 № 304-ФЗ «О внесении изменений в Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» по вопросам воспитания обучающихся [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/74351950>.
30. Фельдштейн, Д. И. Сущностные особенности современного детства и задачи теоретико-методологического обеспечения процесса

образования / Д. И. Фельдштейн // Педагогика: научно-теоретический журнал РАО. – №1. – 2009. – С.8-14.

31. Цирульников, А.М. Педагогика кочевья / А.М. Цирульников. М-во образования Респ. Саха (Якутия). – Якутск: Офсет, 2009. – 312 с.

Тыва дыл кырында

32. Кенин-Лопсан, М. Б. Тыва чоннун бурунгу ужурлары. – Кызыл: Тываполиграф, 2013. – 528 ар.
33. Матпаадыр: уругларга аас чогаалы / С.М. Орус-оол биле Р.С. Чакар тургускаш, эге чүүлүн бижээш, тайылбырларын кылган. – Кызыл: Тыв.НУЧ, 2006. – 320 ар.
34. Салчак К. Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдеси = Развитие тувинской народной педагогики / К.Б. Салчак, Л.П. Салчак. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр ин-т, 2016. – 227 ар.
35. Сарыг-оол, С. А. Аңгыр-оолдун тоожузу: ийи номнуг роман / С. А. Сарыг-оол. – Кызыл: Тыв. НУЧ, 2008. – 437 ар.
36. Сундуй, Г.Д, Г.К. Ондар. Улусчу педагогика: "Улусчу ужурлар" деп 1-6 класстарның шенелделиг өөрөдилге-номчулга номнарынга эртем- методиктиг сумелер. – Кызыл: Тыв.НУЧ, 2004. – 143 ар.
37. Сундуй, Г.Д. Улусчу ужурлар. 1 класс. Бистиң өг-бүлеви. Өөрөдилгелиг видеофильм / Г.Д. Сундуй, Б.О. Казырыкпай, Г.К. Ондар, В.Б. Монгуш, А.С. Шаалы. – Кызыл: НШХИ, 2009. Үези 1. 20 мин, 8 сек. Парламал үндезини: Сундуй, Г.Д. Улусчу ужурлар: 1-2 класстарга шенелделиг өөрөдилге-номчулга ному. – Кызыл: Тыв.НУЧ, 2003. – 151 ар. – Интернеттен irnsh.ru деп сайттан көөр.
38. Тыва Республиканың өөрөдилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү- шынарын сайзырадырының концепциязы / М. Б. Кенин-Лопсан, К. Б. Салчак, Г. Д. Сундуй, А.С. Шаалы [и др]. – Кызыл: Билиг, 2011. – 35 ар.

2 КЛАСС

Чараш чанчыл – сүзүүвүс»

Этикет

Тема 1. Этикет. Этикет (ужурлар) деп билиишкин, ооң тургузуу. Эптиг-эвилең деп сөстүң утказы. Идик-хеп кедериниң чуруму. Кижилер-биле таныжырының чуруму. Менди ужурлары. Чугааны эгелээри, чорудары, доозары. Өг-бүлеге сагыыр ужурлар. Хөй-ниити черинге бодун алдынары. Чемненириниң ужурлары. Делегей чоннарының этикеди, оларның дөмей болгаш аңгылажыр чүүлдери. *Ыры «Курай-курай», (сөзү Николай Ооржактыы, аялгасы Мерген-Херел Монгуштуу. Клип).* Ырның сөзүглелинде эвилең-ээлдек ужурларны көргүскени. *«Этикет» (фильм көрүлдөзү).*

Тема 2. Өг-бүлеге эвилең - ээлдек болуру. Эвилең-ээлдек деп сөстүң утказы. Ада-иезинге эвилең-ээлдек болурунун илерээшкини. Үн ужурлары. Акышкы-угбашкы улус аразында адажылга ужурлары. Кырган-ачазынга база кырган-авазынга эвилең-ээлдек болурунун илерээшкини. Улуг улустун адынадавас ужурлар. *Ыры «Чарашпай». (сөзү С. Соскалдайныы, аялгасы Борис Чамбыттыы. Клип).* Чарашпайның ажылгырын, хүндүлээчелин, эрезин көргүскени. *«Өг-бүлеге ээлдек болуру» (фильм көрүлдөзү).*

Тема 3. Назын хүндүзү. Назын хүндүзү деп билиишкин. Бодундан улуг назылыг кижини хүндүлээр ужурлар: мендилээри, орук чайлаары, туруп

хүндүлээри, мурнундан эртпези, байыр чедирери, белек сунары (алыры) дээшоо-даа өске. Улуг кижиниң «Кымның оглу (кызы) сен?» деп айтырыынга харыылаары. Ыры «Кырган-авам» (сөзү Шоома Даржайныы, аялгазы Ирбен-оол Тюлюштүү). Ырыда кырган-аваның ажылгырын, аажы-чаңын база чагыын көргүскени. Бодундан биче кижини хүндүлээр ужурлар. Башкыларны хүндүлээр ужурлар. Чангысклассчыларын хүндүлээри. *«Назын хүндүзү» (фильм көрүлдези).*

Тема 4. Ээлдек чугаа ужурлары. Ээлдек чугаа – кижиниң бот культуразынын бир илерээшкини. Кижилер аразында чугаа харылзаазы: таныжары, айтырыг салчыры, айтырыгга харыылаары, ылавылап айтырары, дилег кылыры, байыр чедирери дээш оон-даа өске. Чоок улузунга байыр чедирери. Чүве азап чугаалаары. Амыраанын илередип чугаалаары. Кайгаанын илередип чугаалаары. Хомудаанын илередип чугаалаары. Сүме кирип чугаалаары. Элдесингенин илередип чугаалаары. *«Ээлдек чугааужурлары», «Бомну дамчыдып берип көрөм» (фильмдер көрүлдези).*

Рольдарга чарлып алгаш ойнаары

Тема 5. Таныжары. Топтуг чугаа дугайында билиишкин, ооң сүзүктүгүтказы. Бир кижибиле бодунуң эки туразыбиле таныжары. Чугаа үезинде үннүң чугула ролю. Мендилежири. Бодунуң адын, фамилиязын топтуг таныштырары. Кандыг сорулгалыг келгенин топтуг чугаалаары. Кайы кожуундан келгенин, кайы школада өөренип турарын топтуг чугаалаары.

«Таныжары» (фильм көрүлдези).

Тема 6. Таныштырары. Танышпас, шоолуг танышпас улусту бот- боттарынга таныштырары. Эки таныыр кижиниң дузазыбиле өске кижибиле таныжары. Озалдаанын буруузунуп топтуг чугаалаары. Чаа таныштырган кижиниң дугайында эки медээ чугаалаары. «Таныжылга» (Александр Шоюн). Солун-оолдуң хорадай берген чылдагааны. Дадар- оолдуң часты берген ужуру. *«Таныштырары» (фильм көрүлдези).*

Тема 7. Янзы-бүрү чугаа ужурлары. «Кайы хире тур силер?» деп айтыржыры. Телефон дамчыштыр чугаалажырының янзы-бүрү байдалдары (мендилежири, айтырыг салыры, медээ дамчыдары, дугуржуру, четтиргенин илередири байырлажыры дээш оон-даа өске). Янзы-бүрү чугаа ужурлары («Сени хереглээш...», «Чүү дидиң, эш», «Ындыг бе, канчап барганы ол?» дээш оон-даа өске). Кижиниң даштыкы хевирин чугаа-биле дамчыдары. Кырган-авазының «анаа черле олуртунмас» дээн омур-хевириниң сүзүктүг утказы. «Янзы-бүрү чугаа ужурлары» (фильм көрүлдөзү).

Кижиниң чаражы бүдүжүндө

Тема 8. Оол кижини. Оол кижини – чөлөнгиш. Эр кижиниң идегелдиги. Эр кижиниң кол шынарлары: чарт угааны, эртем-билиги, сөзүңгө ээ болуру, ээлдек чаңы, эки эштиг болуру. Оол кижини дугайында үлегер домактар. Шүлүк «Угаан бодал» (Экер-оол Кечил-оол). Шүлүктө «угаан-бодал – эртин», «бодалдарның четпес чери чок» деп домактарның сүзүктүг утказы. Шүлүк «Эр кижиниң чаңгыс сөстүү» (Алексей Арапчор). Шүлүктө «сөс эгин-биле эңнеш, ээлиг болгаш харыылыг боор» деп тодарадыгларның сүзүктүг утказы. Шүлүк «Кижиниң нүүрү» (Александр Даржай). Нүүр (арын-нүүр) деп билиишкин. Эр кижиниң ады деп чүл? Ава болгаш оглу деп билиишкин. «Хүн/дүн дег арын», ук тодарадыгларның ханы утказы. «Оол кижини» (фильм көрүлдөзү).

Тема 9. Хөгжүмнүг кичээл. Ыры «Эреспей» (сөзү Шаңгыр-оол Суваңны, аялгазы Владимир Токаны). Эрес оолдун омур-хевирини. Ыры «Чуңгууууста» (сөзү Екатерина Танованы, аялгазы Альберт Тановтуу. Клип.). Дыштанып ойнаар үе (чуңгулаары). Чылгыр шанак. Чурум билбес оолдар дугайында.

Тема 10. Кыс кижини. Кыс кижини – өг-бүлениң чырыткызы. Кыс кижиниң үндезин эки шынарлары: арыг-силиги, чазык-чаагайы, сагыш човаачалы. Арыг-силиг болурунун үндезинери. Чазык-чаагай болурунун үндезини. Сагыш-човаачал болурунун үндезини. Кыс кижиге хамаарышкан

үлегер домактар. *Ыры «Электей бээр»* (сөзү Экер-оол Кечил-оолдуу, аялгасы В. Хураган-оолдуу. *Клип.*) Электээр (кочулаар) деп сөстүң чылдагааны. *«Кыс кижиси»* (фильм көрүлдөзү).

Тема 11. Айтырыг-харыы кичээли. Амыдыралчы таварылгаларны шиитпирлээриниң оруктары («Хирлиг хеп», «Уруглуг кижиси», «Солун кино»). **Тема 12. Бичии кижиниң өске аалче (бажыңче) баарда сагыыр ужурлары.** *Аал коданынга.*

Аал коданынга улусчу ужурларны сагыыры(мендилежири, ыткыр эвес дааш үндүрери). Хоруглуг ужурлар. *Суур черге.* Хаалга тырткыштыг таварылгада бодун алдынары: көскүлөңнээри, кыйгысалыры. Бажың ээзи-биле мендилежири. Келген херээн чугаалаарыныңчуруму. *Хоорай черге.* Коңга базары. Эжик соктаары. «Кымыл?» депайтырыгга харыылаары. Келген херээн кысказы-биле чугаалаары.

Силер», «сен», «буруулуг болдум» деп сөстөрниң ажыглаары. Четтиргенин тода илередири. Өске улус бажыңыңа турарының (ойнаарының) ужурлары. Шүлүк «Чагыг» (Экер-оол Кечил-оол). Ава-ачазының чагыын шүлүкте көргүскени, ооң сүзүктүг утказы. *«Бичии кижиниң өске өгже (бажыңче) кирерде сагыыр ужурлары»* (фильм көрүлдөзү).

Тема 13. Өгге (аалга) келген кижини хүлээп алырының ужурлары. Келген кижини хүндүлээри – эвилең чоруктуң негелдези. *Аалга* (ыдын «ай»дээри, уткууру, амыр-мендиге харыылаары, өгже (бажыңче) киир чалаары, аалчының тонун уштурунга дузалажып, азары; келген кижини оол, кыс аайы-биле олурарынче чалаары. Шайладыры. Айтырыг-харыы ужурлары. Аалга келген кижини-биле байырлажырының ужурлары. *«Өгге (аалга) келген кижини хүлээп алырының ужурлары»* (фильм көрүлдөзү).

Тема 14. Бажыңга (квартирага). Бажыңга (квартирага) кижини келзе, сагыыр ужурлар: хаалга (эжикти) ажыдары, амыр-мендиге харыылаары, ыдын сок деп оожуктуары. Айтырыг-харыы ужурлары. Келген кижини бажыңче (квартираже) чалааш, олуртуру. Улуг улус чугаазыңа киришпес, шаптыктавас, чөрүшпес ужурлар. Кыс улуска хамаарыштыр сагыыр

ужурлар. «Өггө (бажыңга) келген кижини хүлээп алырының ужурлары»
(фильм көрүлдөзү).

Сүмө-көргүзүгүлүг кичээлдер

Тема 15. Шырай ужуру. Шырай деп билиишкин. Шырайның хевирлери. Чазык шырай. Ажык шырай. Бодамчалыг шырай. Пөрүк шырай. Каржы шырай дээш оон-даа өске. Чугаа үезинде шырайын шын тудары. Ыры «Хөглүгбей» (сөзү Ондар Каң-оолдуу, аялгазы Борис Чамбытты). Ырыда хөглүг кижиниң шынарларын илереткени.

Тема 16. Кылаш ужурулары. Кылаш дугайында билиишкин. Кылаштың хевирлери. Шын кылаш. Кыска кылаш. Херии кылаш. Кулажылап кылаштаары. Чараш/чараш эвес кылаш. Кижини кылажындан таныыры. «Кылаш ужурулары» деп кыска фильмниң көрүлдөзү. «Кылаш ужуру» (фильмкөрүлдөзү).

Тема 17. Шимчениг дугайында. Шимчениг дугайында билиишкин. Чугаа үезинде чогуумча чок шимчениглер (салаа ходуннадыры, кармактаныры, кижиге өгенири, эзээри, дырбаныры дээш оон-даа өске). Буттарга хамаарышкан чогуумча чок шимчениглер. Чогуумча чок шимчениглерни оожургадырының оруктары. Чогуумчалыг шимчениглер –кижиниң бот культуразының ылгавыр демдээ. «Чойган дег сын» (улусчу тодарадылга), ооң сүзүктүг утказы.

Тема 18. Бот арыг – силигге хамаарышкан ниити ужурулар. Силиг деп сөстүн бурунгу база амгы үеде сүзүктүг утказы. Чөдүл дугайында кыска дыңнадыг. Улус аразынга чөдүл киргенде сагыыр ниити ужурулар. Думчук аржыылын эдилээриниң сорулгазы. Маска кедериниң сорулгазы. Думаа, вирус тараан үеде сагыыр бот-камгалал ужурулары. Телефонга чугаалажырда сагыыр дүрүм. Думаа дугайында кыска дыңнадыг. Думаалаарының чылдагааннары. Думааны сиңмирип үндүрериниң ниити ужурулары (культуразы). Азыраының ниити ужурулары. Өөш эдери деп чүл, ооң

чылдагааны, ону оожургадыры. Улус аразынга хенертен чөдүрө бергеш (азырыпкаш, өөш эде берзе) буруузунары. «Сагыыр ужурлар» (фильм көрүлдөзү).

Тема 19. Өске кижиниң херекселинге дегбезиниң ужурлары. Хуу эдилел (херексел) дугайында дыңнадыг. Акы-дунма улустуң хуу херекселдери. Ада-иезиниң хуу херекселдери. Хуу чагаа (дыңнадыг). Кижиниң бодунуң хуу херексели. Оор херектин бурунгу ужурлары. Сонуургаан чүвезин дилээри, ону камнаары, үезинде эгидери. «Өске кижиниң херекселинге дегбези» (фильм көрүлдөзү).

Тема 20. Хөгжүмнүг кичээл. Ыры «Ынак авамга» (сөзү Инга Шактар-оолдуу, аялгазы Батый Кенешти. Клип.). Ырыда оолдуң авазынга йөрээлиниң чылдагааны, сүзүктүг утказы.

Улустуң аас чогаалы

Тема 21. Дүрген - чугаа кичээли. Дүрген чугаа дугайында кыска медээ. «Билдим-билдим биче шынаа...», «Кижини кижини кижини дээрге...», «Буга бустазын...» (башкының шилип база чогаадып алганы-биле).

Тема 22. Узун-тыныш кичээли. Узун тыныш дугайында медээ. «Бир курут...», «Бир бала...», «Бир дөс...» (дараазында башкының шилип азы чогаадып алганы-биле).

Тема 23. Чечен чугаалар кичээли. Чечен чугаа дугайында медээ. «Эртелээш чүнү көрдүң..?», «Сайзанақтап ойнаалам...», «Аьдың чоп дерлигил?» (дараазында башкының шилип азы чогаадып алганы-биле).

Тема 24. Тоол кичээли. Тоол дугайында медээ. Тоол «Шиижегейкушкаш». Тоол «Бичии-Салаа». Тоол «Улуг-Эргек» (чуваш улустуң тоолу).

Тема 25. Тывызыктажыыл. «Уран ишчи маадыр...», «эрген дөртбуттаар...», «ала аьт...», «бир деп чүл?» (башкының шилип алганы-биле).

Тема 26. Үлегер домактар кичээли. Үлегер домак – аас чогаалының бир биче хевири. Кижиге хамаарышкан үлегер домактар: «Сеткилге ак херек, ажилга шынар херек», «Сеткил чаражы – эп, чечек чаражы – шеңне», «Адааргак болбас, олутпай болбас», «далайга дамды дуза» (башкының шилип алганы-биле). Үлегер домактарны утка-шынары.

Тема 27. Үлегер домактар кичээли (уланчызы). Үлегер домакты уланчылаары (башкының шилип алганы-биле). «Сеткилге ак херек, ажилга чүү херегил?»

Мал сөөгүнге ыдыктыг хамаарылга

Тема 28. Малга тыва кижиниң хумагалыг хамаарылгазы. Мал – бурунгу кол ажил-агыйывыс. Малга сүзүктүг хамаарылга – тыва чоннуң культуразының көскү илерээшкини. Мал чарыырда ажыглаар сөстөр («мал дөгөрери», «мал өзээри»). Сүзүктүг мал сөөктери: хендирбе, калбак чарын, үттүг чарын, кажыктар дээш оон-даа өске. Хендирбе, ооң сүзүктүг утказы. Калбак-чарын, ону хемдиир ужуру. «Чарын эьдин чааскаан чивес, чанында эшке кара салбас». Үлегер домактың сүзүктүг утказы. Үттүг чарын, ону дораан чиир ужуру. Хөй ужазы– хүндүткелдин чеми. Ужаны хүлээп алырының база улуска сартыктаарының ужуру.

Тема 29. Кажыктар. Мал кажыының дугайында медээ. Мал оолдап турда, кажык ойнавас улусчу ужур. Кажыкты малдың хар-назын аайы-биле ылгаары. Кегжир кажык, ооң утка-шынары. Көк кажык, ооң утка-шынары. Ак кажык, Оюн чурумунуң дугайында. Кажыкты чыыры – бичии уругларның херээ. Кажыктың саны, ооң утказы. «Дөрт берге» деп оюн, ооң ужур-утказы, ойнаар чуруму. Кажыкты чыттыр кагары, ооң чуруму. Кажыкты чыттыр кагары, ооң чуруму. Кажыкты дүжүрүп кагары, ооң чуруму.

Тема 30. Кажыктар (уланчызы). «Кажык адары» деп оюн. Оюннун утказы, херексели, чуруму. «Кажык-биле аът чарыштырары» деп оюн. Оюннун утказы, херексели, чуруму.

Чаңчыл чарашта – чоргаар, кижиге дыш.

Тема 31. Төлөптүг ужурлар – ак оруувус. Этикет (ужурлар) – шупту улустун деңге сагыыр чуруму. Аалдың (суурнун, хоорайның, чурттун) ниити культуразының эки/багай херечилери. Тываның бойдузу – боду бүткен чараш болуушкун, ооң кижиге салдары. Бедик культураның салгакчылары – кижилер. Шүлүк «Өөреникчээ» (Степан Сарыг - оол). «Чаңчыл чарашта – чоргаар, кижиге дыш» (фильм көрүлдөзү). Ыры «Салгакчы бис» (сөзү А.Допчааныы, аялгазы Александр Лаптаңныы. Клип).

Өөреникчилерниң угаап билир ужурлуг чүүлдери:

- этикет (ужурлар) деп билиишкин, ооң тургузуу, сагыыр ужуру.
- өг-бүлениң эвилең-ээлдек ужурлары деп билиишкин, ооң тургузуу.
- назын хүндүзү деп билиишкин, ооң тургузуу, сүзүктүг утказы.
- ээлдек чугаа деп билиишкин, ооң тургузуу.
- оол кижиге – чөлөңгииш деп билиишкин. Эр кижиниң үндөзүн шынарлары, оларның сүзүктүг утказы.
- кыс кижиниң үндөзүн шынарлары.
- бот арыг-силиг дугайында билиишкин, ооң утказы болгаш амыдыралга ажыктыы.
- аас чогаалы деп билиишкин, кыска чогаалдың хевирлери.
- малга ыдыктыг хамаарылга деп билиишкин.
- кажыктар, ооң мал ажылы- биле холбаазы деп билиишкин.
- чараш чаңчыл дугайында билиишкин, ооң сүзүктүг утказы.

Өөреникчилерниң албан билир (адап, айтып, танып, кылып, чугаалап,илередиң)

ужурлуг чүүлдери:

- Европада, Африкада, Тывада менди солчур ужурлар, оларныңаразында ниити болгаш ылгалдыг чүүлдер;
- өг-бүлеге (ада-иезинге, акы-дуңмазынга, кырган-ачазынга база кырган-авазынга) хамаарыштыр сагыыр эвилең-ээлдек ужурлар;
- Бодундан улуг назылыг кижини хүндүлээр ужурлар;
- Бодундан биче кижини хүндүлээр ужурлар;
- «Кымның оглу (кызы) сен?» деп айтырыгга төлептиг харыылаары;
- Байыр чедиришкени (аас база бижимел-биле);
- Үн ужурлары, ооң сүзүктүг утказы;
- Бодун бир кижиге топтуг таныштырары;
- Танышпас, шоолуг билишпес улустарны бот-боттарынга таныштыры;
- «Кайы хире тур сен?» деп чоок кижизи-биле айтыржыры, аңаа харыылаары;
- Телефон дамчыштыр эптиг чугаалажырының ужурлары;
- Эр кижини эки шынарлары;
- Кыс кижиниң үндезин шынарлары;
- Өске аалче баарда сагыыр ужурлар;
- Өске бажыңче баарда сагыыр ужурлар;
- Өске квартира баарда сагыыр ужурлар;
- Аалга келген кижини хүлээп алырының ужурлары;
- Бажыңга (квартирага) келген кижини хүлээп алырының ужурлары;
- Ботка хамаарышкан арыг-силиг ужурлары;
- Өске кижиниң херекселинге хамаарышкан ужурлар;
- Бедик культураның херечилели.

Хыналда айтырыглар

- Европада, Африкада, Тывада аразында таныжар улустар канчаар мендилежирил (экиилежирил)?
- Ачаңарга (аваңарга, угбаңарга, акы-дуңмаңарга, кырган-ачаңарга база кырган-аваңарга) хамаарышкан кандыг эвилең-ээлдекужурлар билир силер?
- бодуңардан улуг назылыг кижини хүндүлээр кандыг ужурлар сагып турар силер?
- бодуңардан биче кижини канчаар хүндүлөп чоруур силер?
- «Кымның оглу (кызы) сен?» деп айтырыгга канчаар харыылаар силер?
- аваңарга (ачаңарга, кырган-ачаңарга, кырган-аваңарга, дуңмаңарга, угбаңарга, акыңарга, чангысклассчыңарга, эжиңерге дээш оон-даа өске эки таныыр кижичерге) канчаар байыр чедирерсилер?
- бодуңарны бир кижиге канчаар таныштырар силер?
- танышпас азы шоолуг билишпес улустарны бот-боттарыңга канчаар таныштырар силер?
- «Кайы хире тур сен?» деп чоок төрелиңер айтырза, аңаа канчаархарыылаар силер?
- телефон дамчыштыр бир чоок кижичер-биле чугаалажып көрүңерем;
- эр кижиге хамаарышкан кандыг эки шынарлар билир силер;
- кыс кижини кандыг болур ужурлугул?
- бир аалче баарда кандыг ужурлар сагырыл?
- өске бажыңче баарда кандыг ужурлар сагырыл?
- Өске квартира баарда кандыг ужурлар сагырыл?
- аалга келген кижини канчаар хүлээп алырыл?
- бажыңга (квартирага) келген кижини канчаар хүлээп алырыл?

- ботка хамаарышкан кандыг арыг-силиг ужурлары сагып турар силер?
- өске кижиниң херекселинге хамаарышкан кандыг ужурлар билирсилер?
- мал чарыырда кандыг сөстөр ажыглаарыл?
- шээр малдың кандыг сөөктерин ыдыктыг дээрил?
- бедик культураның херечилериниң чижээн аданар.

Шээжилээр чогаалдар

1. Шүлүк «Эр кижиниң чаңгыс сөстүү» (Алексей Арапчор).
2. Шүлүк «Кижиниң нүүрү» (Александр Даржай).
3. Шүлүк «Чагыг» (Экер-оол Кечил-оол).
4. Ыры «Ынак авамга» (сөзү Инга Шактар-оолдуу, аялгазы Батый Кенешти).
5. Дүрген чугаа «Билдим-билдим биче шынаа...».
6. Узун-тыныш «Бир курут...».
7. Чечен чугаа «Эртелээш чүнү көрдүң..?».
8. Тоол «Бичии-Салаа».
9. Тывызыктар (башкының шилип алганы-биле).
10. Үлегер домактар «Сеткилге ак херек, ажылга шынар херек», «кижи сагынгыр-даа болза, кылбас болза, өөрөнмес», «бодуушкан кижиниң ыглавас».

Ажыглаар литература

1. Волков, Г. Н. Этнопедагогическая пансофия. – Элиста: Калмыцкий гос. ун-т, 2009. – 575 с.
2. Волков, Г. Н. Этнопедагогика тувинского народа / Г. Н. Волков, К. Б. Салчак, А. С. Шаалы. – Кызыл, 2009. – 211 с.

3. Детство как социокультурный феномен: материалы науч.-практ. конф., посв. Десятилетию детства в Российской Федерации (2018- 2027 гг.). – Кызыл, 2018.
4. История Тувы: В 2 т. – Новосибирск: Наука, 2001. – 367 с.
5. История Тувы: В 3 т. – Том II. – Новосибирск: Наука, 2007. – 430 с.
6. Кенин-Лопсан, М. Б. Концепция духовно-нравственного воспитания и развития личности в образовательных учреждениях Республики Тыва / М. Б. Кенин-Лопсан, К. Б. Салчак, Г. Д. Сундуй [и др]. – Кызыл: Билиг, 2011. – 35 с.
7. Кенин-Лопсан, М. Б. Традиционная культура тувинцев. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2006. – 230 с.
8. Кон, И. С. Ребенок и общество. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 336 с.
9. Конвенция «О правах ребёнка» // Педагогический энциклопедический словарь. – 3-изд. М.: Большая Российская энциклопедия, 2009. С.508–515.
10. Конституция Российской Федерации: офиц. текст. Государственные символы России. – Новосибирск: Сиб.унив.изд. изд-во, 2009. – 47 с.
11. Крыско, В. Г. Этническая психология. – М.: Академия, 2004. – 320с.
12. Кюль-Тегин: поэзия вечного камня / Сост. З. Б. Самдан; Пер. с древнетюрк. на тувин. яз. и коммент. на тувин. яз. Д. А. Монгуша. –Новосибирск: Наука, 2003. – 247 с.
13. Маннай-оол, М. Х. Тувинцы: происхождение и формирование этноса. – Новосибирск: Наука, 2004. – 164 с.
14. Мид, М. Культура и мир детства. – М.: Наука, 1988. – 429 с.
15. Мижит, Э. Б. Юрта: лирико-философская поэма = Өг / Благословение юрте: стихи, поэма. – Кызыл, 2004. – 144 с. С.8-28.
16. Образование и устойчивое развитие коренных народов Сибири: материалы междунар. науч-практ. конф. – Новосибирск.: Ноапарель, 2005.

- 17.Панькин А.Б. Этнокультурная коннотация образования. – Элиста: Калм. гос. ун-т, 2009. – 380 с.
- 18.Педагогические традиции в этногенезе: материалы межд. науч- практ. конф. – М.: изд-во Моск. соц.-психол. ун-та, 2018.
- 19.Приоритетный национальный проект «Образование» в Республике Тыва: социально-педагогические инициативы в действии / Сост. Г.Д. Сундуй, У.П. Допул. – Вып.1. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2006.
- 20.Резников. Е. Н. Психологические характеристики народа тыва: теория и практика / Е. Н. Резников, Н. О. Товуу. – 2 изд. – М.: PerSe,2002. – 223 с.
- 21.Самбу, И. У. Тувинские народные игры. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 1978. – 137 с.
- 22.Сундуй, Г.Д. Аальный этикет как благодатная почва духовно- нравственного формирования личности // Мир науки, культуры, образования, 2015. –№ 1 (50). – С.121–123.
- 23.Сундуй, Г.Д. Понятие «сузук» (сузуктээр) как объект методологического рассмотрения // Этнопедагогическое наследие народов Сибири и Центральной Азии»: материалы межд. науч.- практ. конф. – Ч.2. – Кызыл: Билиг, 2010. – С.89 -92.
- 24.Сундуй, Г.Д. Мир детства кочевой Азии. Монография. – Кызыл.: Тув.кн. изд-во, 2009. – 168 с.
- 25.Тувинские народные сказки / сост. З. Б. Самдан. – Новосибирск: Наука, 1994. – 460 с. + 1 грп. (Памятники фольклора народов Сибирии Дальнего Востока).
- 26.Тувинские пословицы и поговорки / сост.-пер.: М. Хадаханэ, О. Саган-оол; Тувинский науч.-исслед. ин-т языка, литературы и истории. – Кызыл: Тувкнигоиздат, 1966. – Вып. 2. – 172 с.
- 27.Федеральный закон от 31.07.2020 № 304-ФЗ «О внесении изменений в Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» по

вопросам воспитания обучающихся [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/74351950>.

28.Фельдштейн, Д. И. Сущностные особенности современного детства и задачи теоретико-методологического обеспечения процесса образования / Д. И. Фельдштейн // Педагогика. – №1. – 2009. – С.8- 14.

29.Цирульников, А.М. Педагогика кочевья. –Якутск: Офсет, 2009. – 312 с.

Тыва дыл кырында

30.Кенин-Лопсан, М. Б. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл: Тываполиграф, 2013. – 528 ар.

31.Матпаадыр: уругларга аас чогаалы / С.М.Орус-оол биле Р.С. Чакар тургускаш, эге чүүлүн бижээш, тайылбырларын кылган. – Кызыл: Тыв. НҮЧ, 2006. – 320 ар.

32.Монгуш В.Б. Ак баштыгларның алдын үүжези. Бирги ном. –Кызыл, 2021. – 152 ар.

33.Салчак К. Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези = Развитие тувинской народной педагогики/ К.Б.Салчак, Л.П. Салчак. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр ин-т, 2016. – 227 ар.

34.Сарыг-оол, С. А. Аңгыр-оолдуң тоожузу: ийи номнуг роман / С. А. Сарыг-оол. – Кызыл: Тыв. НҮЧ, 2008. – 437 ар.

35.Сундуй, Г.Д. Улусчу ужурлар: 1-2 класстарга шенелделиг өөредилге-номчулга ному. – Кызыл: Тыв.НҮЧ, 2003. – 151 ар.

36.Сундуй, Г.Д, Г.К. Ондар. Улусчу педагогика: "Улусчу ужурлар" деп 1-6 класстарның шенелделиг өөредилге-номчулга номнарынга эртем-методиктиг сүмелер. – Кызыл: Тыв.НҮЧ, 2004. – 143 ар.

37.Сундуй, Г.Д. Улусчу ужурлар. 2 класс. Чаңчылдың чаражы. Электроннуг өөредилгелиг үндүрүлгө / Г.Д. Сундуй, Б.О.Казырыкпай, Г.К.Ондар, В.Б.Монгуш, А.С.Шаалы. – Кызыл:

НШХИ, 2009. Үези 1. 20 мин, 8 сек. – Кызыл, 2003. – 151 ар. – Интернетте irnsh.ru деп сайттан көөр.

- 38.**Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзүшүнарын сайзырадырының концепциязы / М. Б. Кенин- Лопсан, К. Б. Салчак, Г. Д. Сундуй, А.С. Шаалы [и др]. – Кызыл: Билиг, 2011. – 35 ар.

3 КЛАСС

Кижиниң болгаш бойдус

Бойдус чаялгазы

Тема 1. Бойдуска тыва кижиниң онзагай хамаарылгазы. Бойдус деп чүл? Кижиниң – бойдустун төлү. Бойдус төлү деп билиишкин, оон сүзүктүг утказы. Аас чогаалы – бойдус ужуруларының шыгжамыры. Өршээл дилээри деп билиишкин. «Эртен эрте туруп тейлээр...» (өршээл). Таңды мактаан өршээл. Өртемчей болгаш чамбы-дипке чоргаарал илереткен өршээл. Бедик арттын өршээли. Олча-омак өршээрин илередири. Бойдус-биле кижиниң аралажыры. «Кижиниң – бойдустун төлү» (фильм көрүлдеси). «Итпиктин ырызы» (сөзү Чооду Кара-Күскенин, аялгазы Солаан Базыр-оолдуу. Клип.). Итпиктин йөрээлиниң сүзүктүг утказы.

Тема 2. Чер ужурулары. Тыва кижиниң черге хамаарылгазы. Тыва идиктин хевири, сүзүктүг утказы. Көыш бетинде аал коданын арыглаар ужур. Чараш чечекке хамаарышкан ужурулар. Ыры «Честек-кадым» (Кара-оол Натпий-оолдуу, сөзү Хүреш-оол Дамбаны). Честек-кат – черниң каазы база чаагай байлаа. «Чер ужурулары» (фильм көрүлдеси).

Тема 3. Тоол кичээли. «Алдын доозун» (чуваш улустун тоолу). Чуваштар дугайында кыска дыңнадыг (дылы, Россияның картазында туружу,

Волга хем). Элчиннер хүлээр ужурлар. Элчиннерниң четкен черлери, билип, чыып алган чүүлдери. Чуваштарның белектери. Көзүлбес доозун, ооң сүзүктүг утказы.

Тема 4. Аржаан ужурлары. Аржаан деп сөстүң утказы. Аржаан кирериниң сорулгазы. Аржаанга чалбарыыр ужурлар. Чалбарыг «Адап-сурап келдим...». Аржаан ээзинге четтиргенин илередири. *«Аржаан ужурлары»* (фильм көрүлдези).

Тема 5. Таңды-Уула (аянныг номчулга кичээли). Таңды-Уула, ооңТываның картазында туружу (башкының белеткенгени-биле кыска медээ). Үнүштер дээжизи.

Таңды-Ууланың чыды, тынышка салдары. Аңнар дээжизи.

Тема 6. Төрээн суурум онзагай черлери (Кызыл-Мажалык дугайында). Тываның картазында Кызыл-Мажалык суурнуң туружу (башкының белеткенип алганы-биле). Суурнуң адының төөгүзү. Хемчик хем

– Улуг-Хемниң бичии дунмазы. Боду бүткен парк. Шүлүк «Кызыл-Мажалык» (А. Конгар). *«Төрээн суурум онзагай черлери»* (фильм көрүлдези).

Тема 7. Хөгжүм кичээли. Ыры «Хөндергейим» (сөзү М. Дугаржапты, аялгазы Александр Лаптаңны). Ырыда Хөндергей суурнуң бойдузун илереткени. Ыры «Бай-ла Хемчиим» (сөзү Степан Сарыг-оолдуу, аялгазы улустуу. Клип.).

Тема 8. Ак-Довурак - онзагай хоорай. Асбест –үнелиг казымал. Даг дүгү. Асбест деп сөстүң утказы. Асбестинң өңү, хендири. Постоянный суур, ук аттың тывылганы. Асбестинң шынары, ажыглалы. *«Ак-Довурак»* » (фильм көрүлдези).

Тема 9. Тывада бойдус курлавыры. Тыва дугайында (девискээри, делегей картазында туружу, найысылал). Бойдус курлавыры деп чүл? Тываның даглары, аргарыглары. Эне-Сай (Енисей), ооң эгези. Тываның хөлдери. Тываның аржааннары. Тываның хөрзүнү. Тываның казымал байлаа. Тываның үнүштери. Тываның аңнары. Тыва кижиниң бойдууска хамаарылгазы. Шүлүк «Бедик даглыг мээң чурттум» (Саая Бюрбе).

Шүлүктүң кол идеязы. Бедик дагларның овор – хевирин көргүскени. Кадарчыларның база бызаңчыларның бойдус-биле тудушкаа. *«Төрээн Тывамның каас-чаражы»* (фильм көрүлдези).

Тема 10. Бойдус халаптары. Халап дугайында билиишкин. Чер халап, ооң утказы. Суг халап, ооң утказы. От халап, ооң утказы. Демир халап, ооң утказы. Ыяш халап, ооң утказы. *«Бойдус халаптары»* (фильм көрүлдези).

Тыва кижиниң үнүш-өзүмелге хамаарыштылгасы.

Тема 11. «Онза ырлыг ураанхайлар» (тоолчургу чугаа). Тоолчургу чугааның кол идеязы, ооң сүзүктүг утказы. Казахстан дугайында кыска медээ (башкының белеткенип алганы-биле). Казах хаанның элчиннер мурнунга салган даалгасы. Даалганы күүсеткени. Элчиннерниң Тываның бойдузун чуруп көргүскени. Элчиннерниң хөөмейни чугаалап илереткени. Хөгжүм херекселдериниң дугайында чугаалааны. *«Кагжып болбаан-дыр оо!»* деп сөскаттыжышкынының утказы. *Ыры «Балгазынның кезжээлери»* (сөзү Виктор Сагаан-оолдуу, аялгасы Владимир Серенниш. Клип.). Ырының сөзүндө бойдустан чурумалын илереткени.

Тема 12. Ыяш кезериниң ужурлары. Ыяш – дириг өзүмел. Тываларның өл ыяшка бурунгу хамаарылгасы. Мал көржеңин одалгага ажыглап чорааны. Тос таңдым, Долаан Бурганым ...?» (дилег ужуру). Ыяш хереглээринде ажыглалар ужурлар: медээ бээри, дилег кылыры, тараа чажары. *«Хүн чуруму: чугаа-домак база артык шимчениглер шеглээри, корум-чурумнуг сагыыры. Коданга кирип келген ыяшка хамаарышкан ужурлар. «Ыяш ужурлары»* (фильм көрүлдези).

Тема 13. Ыдык ыяштар. Хам дыт, ооң хевирин, онзагай демдээ, чаяны. Тел ыяш, ооң онзагай демдээ, чаяны. Бай ыяш, ооң онзагай демдээ. Чалбарыыр ужуру. *Тел ыяшка чалбарыг. Бай ыяшка чалбарыг. Хам дытка чалбарыг. «Ыдык ыяштар»* (фильм көрүлдези).

Тема 14. Тываның чем үнүштери. Тываның чем үнүштеринин аймактары: тараа аймаа, ыяш аймаа, кат-чимис аймаа, онзагай чыттыг үнүштер аймаа. Кадын, дазылын ажыглаар үнүштер. Казар чемиштиг үнүштер аймаа. «Тараа» (тоолчургу чугаа). Тоолчургу чугааның кол идеязы. Салгын кыйгылары – тараа арыглаарының бир бурунгу аргазы. «Алдын Мөөрүүм ...» (тараа арыглаарда дилег). Ыры «Чыжыргана» (сөзү Чооду Кара-Күскенин, аялганы Д. Шактарны). «Тываның чем үнүштери» (фильм көрүлдези).

Куштар.

Тема 15. Куштар дугайында. Куштар- бойдустуң кайгамчык чаялганы. Шынаа болгаш хову черниң куштары. Хемнерлиг черлерниң куштары. Тайга болгаш хаялыг черлерниң куштары, Алаак черниң куштары. Даг черниң кужу. Куштарның көжүп чурттаары. Куштарга хамаарышкан ужурлар. Камгалалдыг куштар. Ыры «Бора-хөкпеш» (сөзү Экер-оол Кечил- оолдуу, аялганы Саая Бюрбээни). «Куштар дугайында» (фильм көрүлдези). Ыры «Айлаң кужум» (сөзү Юрий Кюнзегешти, аялганы Ростислав Кенденбильди. Видео.).

Тема 16. Медээчи куштар. Аганактың медээзи. Торлааның медээзи. Каарганның медээзи. Кускуннуң медээзи. Саасканның медээзи. Шижектерниң медээзи. Эзирниң, даьстың демдээ. Тааннар медээзи. Эжеш дуруяаларның демдээ.

Тема 17. Ыдык сүрлүг куштар. Эзирниң омур-хевири. Үгүнүң омур- хевири. Хартыганың омур-хевири. Ыдык сүрлүг куштарның чүглерин ажыглаар ужурлар. Эзир девии – тыва мөгелерниң самы. Куу – бурганның ыдыктыг кужу. «Куу куш» (тоолчургу чугаа). «Ыдык сүрлүг куштар» (фильм көрүлдези). «Камгалалдыг куштар» (фильм көрүлдези).

Тема 18. Дуруяалар – эжеш куштар. Дуруяаларның даштыкы хевири. Дуруяалар – шынчы, доктаамал кээр черлиг куштар. Тыва кижиниң дуруяага

сүзүктүг хамаарылгазы. Ыры «Эглип келир куштарым» (сөзү Зоя Намзырайны, аялгазы Каадыр-оол Баазаң-оолдуу. Клип).

Таңды кежиин.

Тема 19. Тываның аңнары. Аңнаары – бурунгу ажыл-агый. Оолдарның аңнаар назыны. Тывада аңнар. Үнелиг аң кештери. Аңнарның эм шынарлыг чүүлдери. Тооргу хини. Адыг өдү. Тарбаган үзү. Аң дыргактарындомга ажыглаары. Ыры «Койгунак» (сөзү Юрий Кюнзегештии, аялгазы Ростислав Кенденбильдии). «Аң-меңге тыва кижиниң хамаарылгазы» (фильм көрүлдези).

Тема 20. Аңчы кижиниң сагыыр ужурлары. Хажыдып болбас дүрүмнер: орантаңды ээлеринге чалбарыыры, ак-көк сунары, от-көс чемгерери. Одаг ужурлары. Хоруглуг ужурлар. «Таңды кежиин дайнам-даа бол, үлежип чиир» (үлегер домак). «Аңчының чалбарыы» (хайыр дилээри). Ыры «Диңчигеши» (сөзү болгаиш аялгазы Каадыр-оол Бегзинии. Видео).

Тема 21. Номчулга кичээли. «Таңды ээзиниң чагыы» (тоолчургу чугаа). Шүлүк «Жил охотник» (Джуна Давиташвили).

Чыл, ай, хонук саналгазы.

Тема 22. Чыл календары. Эргилделиг календарь, ооң кол ужур-утказы. Чылдарның аттары база оларны санаар туружу. Улусчу календарьны кижиниң аажычанынга дүүштүргени. «Чылдар аттарын үлээни» (кыдат улустуң тоолу). «Чыл календары» (фильм көрүлдези).

Тема 23. Айлар санаашкыны. Чаа үени Шагаадан эгелеп санаары, ооң кол идеязы. Шагаа деп сөстүң ужур-утказы. Бүдүн чылды айлап санаары. Ай санаашкынын дөрт үе-биле кезектеп санаары: часкы үе, чайгы үе, күскү үе, кышкы үе. Частың айлары. Чайның айлары. Күстүң айлары. Кыштың айлары. «Ай санаашкыны» (фильм көрүлдези).

Тема 24. Хонук санаашкыны. Бир хонукту (хүн дуртун) улусчу календарьның амытаннарының аттары езугаар санаары, ону шак-биле

дүүштүрери. Хүн дуртунуң бөлүктери, оларның аттары. Хүнге хамаарышкан ужурлар. «Хүн дугайында» (фильм көрүлдези).

Ак-көк хемниң кижилери

Тема 25. Суг – амыдыралдың судалы. Суг-чемгерикчи. Сугга хамаарышкан сүзүктүг ужурлар. «Кыңгырткайнып агып чыдар... » (өршээл). Суг кыдыы – бичии уругларның ойнаксаар чери. «Чараш даштап ойнапөскөн...» (Чааты донгактарының ыры). Кара-суг. Кара сугга хол чуурунуң ужуру. Байкал хөл, ооң картада туружу. Буряттарның Байкалга сүзүктүг хамаарылгазы. «Суг – амыдыралдың судалы» (фильм көрүлдези).

Ыры

«Арыкчыгаши» (сөзү Экер-оол Кечил-оолдуу, аялгазы Солаан Базыр-оолдуу. Видео).

Тема 26. Тоолчургу чугаалар кичээли. Тоолчургу чугаа – аас чогаалдың бир хевири. «Сүт-Хөл» (тоолчургу чугаа). «Тере-Хөл» (тоолчургу чугаа). «Бии-Хем» (тоолчургу чугаа). Тоолчургу чугааларда хөл, хем аттарының тывылган үндезини. «Чаашкын чагдырары» (кыйгы салыры). Кыйга салганының чылдагааны.

Бойдус магадылалы.

Тема 27. Чоннуң агаар-бойдуска хамаарышкан эскериглери. Рябинаның (хөөрүүстүң) медээзи. «Куруяк чайның» медээлери. Черде бүрүлерниң медээзи. Күстүң адак айының медээзи. Хадыңның медээзи. Кыштың башкы айының медээлери. Дүн медээзи. Хойлар медээзи. Булуттар медээзи. Кыштың ортаа айының баштайгы хүн медээзи. Эки дүжүт болурунуң медээзи. Чаьстыг чай медээзи. Чылыг частың медээзи дээш оон- даа өске.

Тема 28. Хөгжүмнүг кичээл. Ыры «Дуруяа» (сөзү Шаңгыр-оолСуванныы, аялгазы Владимир Токаныы). Дуруяаның муңгараан чылдагааны.

Тема 29. Бойдустуң амгы байдалы. Кижиниң чуртталгазының бойдус-биле дорт хамаарылгазы. Хирлиг агаар. Хирлиг агаарның кижиниңкадыынга халдадыр уржуктары. Химиктиг боктар, оларның бойдускачедирер уржуктары. Өрт – серемчи чок чоруктуң уржуу. Аң, куштарның

ховартааны – өй-чижек чок чоруктуң уржуу. Ховартаан аңнар, куштар.Хамааты хүлээлге деп билиишкин. «Бойдус камгалалы» (фильм көрүлдөзү).

Өөреникчилерниң угаап билир ужурлуг чүүлдери:

- бойдус деп билиишкин, ооң кол утказы;
- кижини – бойдустун төлү деп улусчу билиишкин, ооң сүзүктүг утказы;
- өршээл дугайында билиишкин, ооң утказы;
- аржаан деп билиишкин, ооң утказы;
- онзагай деп сөстүң утказы;
- бойдус курлавыры деп билиишкин;
- бойдус халавы деп билиишкин;
- «Кызыл дептерниң» сорулгазы;
- эргилделиг календарь, ооң утказы;
- бойдус камгалалы деп билиишкин.

Өөреникчилерниң албан билир (адап, айтып, танып, кылып,чугаалап, илередип) ужурлуг чүүлдери:

- черге хамаарышкан улусчу ужурлар;
- Таңды-Ууланың турар чери;
- Тывада асбестин курлавыр чери, шынары, ажыглалы;
- Тываның бойдузунуң курлавыры;
- бойдустун беш халаптары, оларның утказы;
- ыяшка хамаарышкан улусчу ужурлар;
- ыдык ыяштар, оларның хевири, ужур-утказы;
- Тываның чем үнүштери;
- куштарның чурттаар девискээринин бөлүктери;
- куштар медээзи;
- ыдык сүрлүг куштар;
- Кызыл дептерде куштар;

- эжеш куштар, оларның онзагай шынары;
- Тываның аңнары, оларның кижиге дузазы;
- аңчыларның сагыыр ужурлары;
- чыл календары (дириг амытаннар аттары, оларның туружу);
- айлар санаашкыны (эгелээр үези, бөлүктери);
- хонук санаашкыны;
- сугга хамарышкан улусчу ужурлар;
- агаар-бойдуска, чылдың үелеринге хамаарышкан им-демдектер;
- кижиниң бойдуска чедирип турар когаралы.

Шээжилээр чогаалдар

1. Эртен эрте туруп тейлээр... (Таңдыдан өршээл дилээри).
2. Алдын доозун (чуваш улустуң тоолу).
3. Тел ыяшка чалбарыг.
4. Бай ыяшка чалбарыг.
5. Хам дытка чалбарыг.
6. Куу куш (тоолчургу чугаа).
7. «Койгунак» (ыры, сөзү Юрий Кюнзегештии, аялгазы Ростислав Кенденбильдии).
8. Аңчының чалбарыы.
9. Таңды ээзиниң чагыы (тоолчургу чугаа).
10. Диңчигеш (ыры, сөзү болгаш аялгазы Каадыр-оол Бегзинии).
11. Таңды ээзиниң чагыы (тоолчургу чугаа). 12. Чылдар аттарын үлээни (кыдат улустуң тоолу).
13. Арыкчыгаш (сөзү Экер-оол Кечил-оолдуу, аялгазы Солаан Базыр-оолдуу).
14. Бии-Хем (тоолчургу чугаа).
15. Сүт-Хөл (тоолчургу чугаа).
16. Тере-Хөл (тоолчургу чугаа).

Ажыглаар литература

1. Волков, Г. Н. Этнопедагогическая пансофия. – Элиста: Калмыцкий гос. ун-т, 2009. – 575 с.
2. Волков, Г. Н. Этнопедагогика тувинского народа / Г. Н. Волков, К.Б. Салчак, А. С. Шаалы. – Кызыл, 2009. – 211 с.
3. Детство как социокультурный феномен: материалы науч.-практ. конф., посв. Десятилетию детства в Российской Федерации (2018-2027 гг.). – Кызыл, 2018.
4. История Тувы: В 2 т. – Новосибирск: Наука, 2001. – 367 с.
5. История Тувы: В 3 т. – Том II. – Новосибирск: Наука, 2007. – 430с.
6. Кенин-Лопсан, М. Б. Концепция духовно-нравственного воспитания и развития личности в образовательных учреждениях Республики Тыва / М. Б. Кенин-Лопсан, К. Б. Салчак, Г. Д. Сундуй[и др]. – Кызыл: Билиг, 2011. – 35 с.
7. Кенин-Лопсан, М. Б. Традиционная культура тувинцев. – Кызыл:Тув. кн. изд-во, 2006. – 230 с.
8. Кон, И. С. Ребенок и общество. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 336 с.
9. Конвенция «О правах ребёнка» // Педагогический энциклопедический словарь. – 3-изд. М.: Большая Российская энциклопедия, 2009. С.508–515.
10. Крыско, В. Г. Этническая психология. – М.: Академия, 2004. – 320с.
11. Мид, М. Культура и мир детства. – М.: Наука, 1988. – 429 с.
12. Панькин А.Б. Этнокультурная коннотация образования. – Элиста:Калм. гос. ун-т, 2009. – 380 с.
13. Педагогические традиции в этногенезе: материалы межд. науч-практ. конф. – М.: изд-во Моск. соц.-психол. ун-та, 2018.

14. Резников, Е. Н. Психологические характеристики народа тыва: теория и практика / Е. Н. Резников, Н. О. Товуу. – 2 изд. – М.: PerSe, 2002. – 223 с.
15. Самбу, И. У. Тувинские народные игры. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 1978. – 137 с.
16. Сундуй, Г.Д. Аальный этикет как благодатная почва духовно- нравственного формирования личности // Мир науки, культуры, образования, 2015. – № 1 (50). – С.121–123.
17. Сундуй, Г.Д. Мир детства кочевой Азии. Монография. – Кызыл.: Тув.кн. изд-во, 2009. – 168 с.
18. Тувинские пословицы и поговорки / сост.-пер.: М. Хадаханэ, О. Саган-оол; Тувинский науч.-исслед. ин-т языка, литературы и истории. – Кызыл: Тувкнигоиздат, 1966. – Вып. 2. – 172 с.
19. Федеральный закон от 31.07.2020 № 304-ФЗ «О внесении изменений в Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» по вопросам воспитания обучающихся [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/74351950>.
20. Фельдштейн, Д. И. Сущностные особенности современного детства и задачи теоретико-методологического обеспечения процесса образования / Д. И. Фельдштейн // Педагогика. – №1. –2009. – С.8-14.
21. Цирульников, А.М. Педагогика кочевья. –Якутск: Офсет, 2009. –312 с.
Тыва дыл кырында
22. Кенин-Лопсан, М. Б. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл: Тываполиграф, 2013. – 528 ар.
23. Кудажы К. К. Хөнелер. Кызыл, 1982.

- 24.**Матпаадыр: уругларга аас чогаалы / С.М.Орус-оол биле Р.С. Чакар тургускаш, эге чүүлүн бижээш, тайылбырларын кылган. –Кызыл: Тыв. НҮЧ, 2006. – 320 ар.
- 25.**Монгуш В.Б. Ак баштыгларның алдын үүжези. Бирги ном. – Кызыл, 2021. – 152 ар.
- 26.**Салчак К. Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези = Развитие тувинской народной педагогики/ К.Б.Салчак, Л.П. Салчак. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр ин-т, 2016. – 227 ар.
- 27.**Сарыг-оол, С. А. Ангыр-оолдуң тоожузу: ийи номнуг роман / С.А. Сарыг-оол. – Кызыл: Тыв. НҮЧ, 2008. – 437 ар.
- 28.**Сундуй, Г.Д. Улусчу ужурлар: 3-4 класстарга шенелделиг өөрөдилге-номчулга ному. – Кызыл: Тыв.НҮЧ, 2004. – 143 ар.
- 29.**Сундуй, Г.Д, Г.К. Ондар. Улусчу педагогика: "Улусчу ужурлар" деп 1-6 класстарның шенелделиг өөрөдилге-номчулга номнарынга эртем-методиктиг сүмелер. – Кызыл: Тыв.НҮЧ, 2004. – 143 ар.
- 30.**Сундуй, Г.Д. Улусчу ужурлар. 3 класс. Чаңчылдың чаражы. Электроннуг өөрөдилгелиг үндүрүлгө / Г.Д. Сундуй, Б.О.Казырыкпай, Г.К.Ондар, В.Б.Монгуш, А.С.Шаалы. – Кызыл:НШХИ, 2009. Үези 52 мин. – Интернетте irnsh.ru деп сайттан көөр.
- 31.**Тыва Республиканың өөрөдилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын сайзырадырының концепциязы / М. Б. Кенин-Лопсан, К. Б. Салчак, Г. Д. Сундуй, А.С. Шаалы [и др]. –Кызыл: Билиг, 2011. – 35 ар.
- 32.**Тыва улустуң мифтери болгаш тоолчургу чугаалары. – Тыв.НҮЧ,1995.
- 33.**Тыва улустуң алгыш-йөрээлдери.З.К.Кыргыс тургускан. – Кызыл,ТывНҮЧ, 1995.

4 К Л А С С

Өнүктөр

Янзы-бүрү культуралар – кижилердин төрөлгөнүнүн онзагайы

Тема 1. Культура. Культура, ооң хевирлери, сүзүктүг утказы. Янзы- бүрү культураларда ниити болгаш онзагай чүүлдер. Хөөмей – тыва культураның онзагай болуушкуну. Хааннар шынаазын ажитканы – аңгы сөөк кижилерниң демниг ажылы. Өңүк деп сөстүң тывылганы, сүзүктүг утказы. Ыры «Хөөмей» (сөзү Т. Серен-оолдуу, аялгазы М. Домбаштайны).

Тема 2. Делегейниң чоннары. Нация деп билиишкин, ооң утказы. Раса, ооң бөлүктери. Аңгы чоннарның чурттаар чериниң, идик-хевиниң агаар-бойдустан хамаарылгазы. Өг. Бажың. Хата. Чадыр. Кожа чоннар, оларның чаңчылдарында дөмөйлөшкөк чүүлдер. Даштыкыда тывалар. Өске чуртка бодун шын алдынары – ниити культураның бир кезии. Шүлүк «Чонну алга» (Даш Дүлүш). Чон деп билиишкинни авторнуң илереткени.

«Делегейниң чоннары» (фильм көрүлдөзү).

Тема 3. Кожа-хелбээ чоннар. Тыва Республиканың Сибирьде туружу, чүктөр аайы-биле кызыгаарлажып турар черлери. Саян-Алтай сыннарында чоннарның ниити чүүлү (дылы, чериниң климат, ажыл-агыйы). Моол-тыва харылзаалар, оларның культуразында дөмөйлөшкөк чүүлдери (чүдүлгөзү,ажыл-агыйы, хеви). Кыдат – ырак эвес кожа чурт. Кыдат-биле садыг-саймаа харылзаалары. «Кожа хелбээ чоннар» (фильм көрүлдөзү).

Тема 4. Тоол кичээли. «Эртемниг оол» (моол улустуң тоолу). Оолдунүш чылда четкени эртемнери. Үш эртемин мөөрейге ажыглааны.

«Арзылаңны арга-биле» (тибет улустуң тоолу). Арзылаңның Койгунакты бастып турганы. Койгунактың шиитпирлиг чоруунуң түңнели. «Арзылаңны арга-биле» деп үлегер домактың утказы.

Бистиң чаңгыс чер чурттугларывыс.

Тема 5. Бистиң чаңгыс чер чурттугларывыс. (Тыва Республиканың өске омактыг чурттакчылары, оларның нациязының ады, саны. Орус чон- биле баштайгы харыылзаалар. Баштайгы орус суурлар. Орустарның кол ажил-агыйы. Орус улустуң аймактары (казактар, кержактар, староверлер). Орус улустуң чүдүлгези. Староверлер, оларның чурттап турар черлери. Тыва-орус харылзаалар. Холушкак чурттакчылыг черлер, оларның онзагай байдалы. *«Бистиң чаңгыс чер чурттугларывыс»* (фильм көрүлдези).

Тема 6. Орус чоннуң уругларга хамаарышкан аас чогаалы. «Наша Маша не ленива» (шүлүкчүгөш). «Баю, баю-бай» (өпей ыры). «Адыг» (оюн). Сывыртажыр оюн. Тывызыктар. Ыры «Воробьишко» (сөзү Марьям Рамазанованы, аялгазы В. Монгуштуу).

Тема 7. Тоол кичээли. «Дилги-биле Дуруяа» (орус улустуң тоолу). Дилгиниң чалалгазы. Чалбак тавакта кадык. Дуруяаның чалалгазы. Доңгада чем. Найыралдың үзүлгөн чылдагааны. «Репка» (орус улустуң тоолу). Тараан репкага йөрээл. Йөрээлдиң доктааганы. Быжыг репка. Быжыг репканы тура тырткан дириг амытаннар болгаш кижилер. Тоолдуң сүзүктүг утказы.

Байырлалдар.

Тема 8. Байырлал – культураның бир кезээ. Байырлал, ооң тодарадылгазы. Байырлалдарның төөгүзү, бөлүктээшкини. Бүгү делегей байырлалдары. Россия Федерациязының хоойлужуткан байырлалдары. *«Байырлалдар дугайында»* (фильм көрүлдези).

Тема 9. Тыва Республиканың хоойлужуткан байырлалдары. Тыва Арат Республиканың Совет Эвилелиниң (Россияның) составынче киргениниң байырлалы. Наадым. Республика хүнү. Конституция хүнү.

«Тыва республиканың хоойлужуткан байырлалдары» (фильм көрүлдөзү).

Тема 10. Профессинал болгаш хуу байырлалдар. Профессинал байырлалдың утказы. Профессинал организацияның тургустунганынга тураскааткан байырлал. Профессияга (мергежилгеге) хамаарышкан байырлал. Кандыг-бир культура адырынга хамаарышкан байырлал. Хуу байырлал, оларның бөлүктери.

Шажынчы байырлалдар

Тема 11. Шажынчы байырлалдар. Шажынчы байырлалда кандыг- бир чүдүлгениң ыдыктыг кижилерин база тускай хүннерин демдеглээр ужур. Караң чүдүлгө (шаманизм) – кижини төрөлгөтөнниң эң баштайгы чүдүлгөзү. Дээр-Деңгер, Чер – дээди сүзүктөр. Үндөзүн чүдүлгелиг чоннар. Будда Шакьямуни – буддизмниң үндөзилекчизи, ооң кыска төөгүзү. Христос – православ чүдүлгелиг чоннарның ыдык бурганы, ооң кыска төөгүзү. Христианнар. Магомет – мусульман чүдүлгелиг чоннарның ыдык бурганы, ооң кыска төөгүзү.

Тема 12. Тываларның чүдүлгелиг байырлалдары. Даг дагылгазы (арт дагылгазы, тайга дагылгазы, чер дагылгазы, суг дагылгазы). Дагылганың сүзүктүг утказы. Буддизмге хамаарышкан байырлалдар, оларның утказы (Будда Шакьямуниниң төрүттүнгөн хүнү, Калачакра байырлалы).

Тема 13. Православ чүдүлгелиг чоннарның байырлалдары. Пасха – Христоска тураскааткан улуг байырлал. Христос деп кымыл? Пасханың кол ужур- утказы. Пасхада чуургалар өңнээриниң ужуру. *Төрелдер хүнү* – сактыышкын үези. Төрелдер хүнүнде сагыр ужурлар. *Рождество* – Христостун төрүттүнгөн хүнүнге тураскааткан байырлал. Рождество байырлалының чемнери. Колядки (рождество ырлары). Рождествода төлгөлээри. Чуңгуулаары. «Пасха» (фильм көрүлдөзү).

Улусчу байырлалдар.

Тема 14. Цагаан сар (моол улустун чаа чыл байырлалы). Цагаан сар деп сөс каттыжышкынының утказы. Цагаан сарның улусчу эргилделиг календарьга дорт хамаарылгазы. Цагаан сарны эртирер үези. Байырлал бетиниң чымыжы (бүдүү айы). Цагаан сарның бирги хүнүнүн ужурлары (өгбе хүнү). Цагаан сарның ийиги хүнүнүн ужурлары (хан төрөл улустун хүнү). Цагаан сарның үшкү хүнүнүн ужурлары (эш - өөр хүнү). Өггө аалчыларның болгаш аал ээлериниң сагыыр ужурлары. «Цагаан сар» (фильм көрүлдези).

Тема 15. Шагаа (тыва улустун чаа чыл байырлалы). Шагаа деп сөстүн сүзүктүг утказы. Шагааның улусчу эргилделиг календарьга дорт хамаарылгазы, эрттирер үези. Бүдүү ай, ооң утказы. Ыры «Хөм алгым»(сөзү З.Ооржактыы, аялгазы Батый Кенештии). Шагааның даштыкы аалчылары. Шагаа дугайында шүлүк, ыры, видео (башкының шилип алганы-биле). «Шагаа» (фильм көрүлдези).

Тема 16. Хакас чоннуң байырлалдары. Чыл пазы – чаа чыл байырлалы. Чыл пазы деп сөс каттыжышкынының утказы. Байырлалга белеткенири. Байырлалдың медээчилери. Байырлал йөрээли. «Чыл бажы чылды, чылан кежи союлду» деп домактын утказы. «Тун-пайрам» - малга тураскааткан байырлал. Байырлалдың эгелээр үези. Ак чем делгелгези. Баглааш- байырлалдың сүзүк демдээ. «Ызыг» аът езулалы. Байырлалдың мөөрейлери. Тывалар – хакас чоннуң тун-пайрамының доктаамал аалчылары. «Тун-пайрам» (фильм көрүлдези).

Тема 17. Сурхури (чуваш улустун чаа чыл байырлалы). Чаа чылдың күзээшкиннери. Бичии уругларның бажыңнар кезири. «Чаа чыл! Чаа чыл..!»(уругларның байыр чедириишкини). Уругларны чем-биле хүндүлээри. «Үш чүзүн малыңар...» (уругларның йөрээли). Чалыы оолдарның байыр чедириишкини, оларны хүндүлээри. Төлге дүнү. Чунгулаары.

Тема 18. Масленица (орус улустун кышты үдээриниң база час уткуурунун байырлалы). Масленица деп сөстүн утказы. Бичии уруглар – Масленицаның эгелекчилери. Дагже үнүүшкүн. Шанак оруу изээри, ооң утказы. Чунгулаары. Саван кымчы, ооң ужуру. Масленица – үстен бүткен кыс

кижи, ооң ужур-утказы. Масленицаны өрттедири. Белек солчулгазы. Тывада Масленицаны эрттирип турары.

Тема 19. Ртвели (грузин улустуң виноград байырлалы). Грузия – Кавказта бот-тускайлаң күрүне. Грузияның сүлдези, ооң сүзүктүг утказы. Грузияның агаар-бойдузу. Виноград – Грузияда нептереңгей чимис. Ртвели – бир дугаар виноград дүжүдүнүң байырлалы. Виноградтың плантациялары. Виноград делгелгези. Байырлалдың чеми. Байырлалдың ырлары, танцызы. «Грузия» (башкының белеткенип алганы-биле көргүзүг материалы).

Тема 20. Хөвең байырлалы (узбек улустуң байырлалы). Узбекистан – Ортаакы Азияда бот-тускай күрүне. Узбекистанның сүлдези, ооң сүзүктүг утказы. Хөвең - тус черниң байлаа (ак алдын). Хөвеңден кылган хеп, ооң шынары. Хөвең байырлалы. Байыр чедириишкиннери. Хүреш маргылдаазы. «Узбекистан» (башкының белеткенип алганы-биле көргүзүг материалы).

Тема 21. Манас (кыргыз улустуң байырлалы). Кыргызстан – Ортаакы Азияда бот-тускай күрүне. Кыргызтанның сүлдези, сүзүктүг утказы. Манас – кыргыз чоннуң маадырлыг чогаалы (эпос). Манаста кыргыз чоннуң төөгүзүн, чаңчылдарын чуруп көргүскени. Манасчы – тоол ыдар сурун киж. Манасчылар мөөрейи. «Манас» (эпостан үзүндү). «Кыргызстан» (башкының белеткенип алганы-биле көргүзүг материалы). Манас байырлалынга тыва чалалга езугаар культура ажылдакчыларының, хөөмейжилерниң киржип турары. «Кыргызстан» (башкының белеткенип алганы-биле көргүзүг материалы).

Тема 22. Олонхо (якут-саха чоннуң байырлалы). Якут (Саха) Республика – Россияның бир автономнуг субъектиси. Сахалар – түрктөр. Олонхо – тоолчулар байырлалы. Олонхо дугайында тоолчургу чугаалар. «Олонхо» (башкының белеткенип алганы-биле көргүзүг материалы).

Тема 23. Навруз (Ортаакы Азия чоннарының чаа чыл байырлалы). Навруз деп сөстүң утказы. Наврузка белеткел. Үрезин чажар езулал. Чечек тарыыры. Плов - байырлалдың кол чеми. Чайхана (чайханалаары). Наврузтуң

байырлыг хемчеглери. «Навруз» (башкының белеткенип алганы-биле көргүзүг материалы).

Тема 24. Маланка (молдован улустуң байырлалы). Маланка – чаа чылбайырлалы. Хүннүң бирги херелдери – чаа чылдың херечилели (декабрь 31). Бичии уругларның бажыңнар кезип, байыр чедирери. Шөлче үнери, ооң ужуру. Одаг чанынга хөглээри. «Маланка» (башкының белеткенип алганы- биле көргүзүг материалы).

Тема 25. Татьянаның хүнү (студентилер байырлалы). Орус улустуң чаш уругта ат тыпсырда, ажыглаар дептери. Ыдыктыг Татьянаның хүнүнүң Россиянның бир дугаар университетин ажыткан хүн-биле дүүшкени. Ыдыктыг Татьянаның хүнү- студентилер хүнү. «Студентилер хүнү» (башкының белеткенип алганы-биле көргүзүг материалы). Студентилер хүнүн Тываның профессионал өөредилге черлеринде эрттирип турары (башкының белеткээни-биле көргүзүг материалы).

Тема 26. Хүн уткулгазы (соңгу чүк чоннарының байырлалы). Кыдыкы Соңгу чүктүң турар чери. Тундра, ооң агаар-бойдузунуң байдалы. Кыдыкы Соңгу чүктүң чоннары. Полярлыг дүн үези. Полярлыг хүн үези. Хүн көстүүшкүнү – улуг байырлал. Байырлал хемчеглери: хүреш, якут халыш, ыттар болгаш ивилер чарыжы. «Хүн уткулгазы» (башкының белеткээни-биле көргүзүг материалы).

Тема 27. Иван Купала (европа чоннарының байырлалы). Иван Купала – чай байырлалы. Иван Купаланың дүнезиниң хуулгазын болуушкуннары. Бүрүлөрдөн база чечектерден аргаан бөрттер. От ажа халыбыры. Чайганыыштаары. Байырлал чеми. Суг чаштажыры. «Иван Купала» (башкының белеткээни-биле көргүзүг материалы).

Тыва кижилер делегейниң сүзүк культуразында.

Тема 28. Тыва интеллигенцияның делегейниң сүзүк культуразында кирип турар үлүг-хуузу. Надя Рушеваның чуруктары – делегейниң графика уран-чүүлүндө онзагай болуушкун. «Тебя как первую

любовь» (документалдыг фильм көрүлдөзү. Интернет четкизинден көөр). М.М.Мунзук - шии артизи, «Дерсу Узала» деп кинонуң кол маадыры. Кинонуң кол маадырның омур-хевири. «Дерсу Узала» – «Золотой Орфей» деп Бүгү делегей шаңналының эдилекчизи. «Дерсу Узала» (уран-чечен кинофильм көрүлдөзү. Интернет четкизинден көөр).

Тема 29. Тыва интеллигенцияның делегейниң сүзүк культуразында кирип турар үлүг-хуузу (уланчызы). М.Б.Кенин -Лопсан, эртемден, тываларның хам чүдүлгезиниң шинчилекчизи, нептередикчизи. З.К.Кыргыз – тыва хөөмейниң шинчилекчизи, нептередикчизи. Тыва хөөмейжилер – делегейниң «Гремми» шаңналының эдилекчилери. «Тыва хөөмейниң тергийн күүседикчилери» (башкының шилип алганы-биле көргүзүг материалы). Ыры «*Мээң Тывам эргизиңзе*» (сөзү Ч.Мандыгычыны, аялгазы А.Болат-оолдуу).

Өөреникчилерниң угаап билер ужурлуг чүүлдери:

- культура деп билиишкин ооң хевирлери, сүзүктүг утказы;
- янзы-бүрү культураларда ниити болгаш онзагай чүүлдер;
- нация деп билиишкин, ооң утказы;
- раса деп билиишкин, ооң бөлүктери;
- кижиниң амыдыралының агаар-бойдустан хамаарылгазы;
- Саян-Алтай сыннарының чоннары, оларның ниити чүүлү;
- аңгы-аңгы культураларда дөмейлешкек база аңгы чүүлдер;
- байырлал деп билиишкин, ооң бөлүктери болгаш сүзүктүг утказы;
- Кыдыкы Соңгу чүкте полярлыг дүн/хүн үези;
- Тываның шылгараңгай кижилериниң сүзүк культуразында үлүг-хуузу.

Өөреникчилерниң албан билер (адап, айтып, танып, кылып, чугаалап, илередип) ужурлуг чүүлдери:

- «Хааннар шынаазының» базыры, ооң делегей культуразындатуружу;
- даштыкы девискээрлерде бөлүк чурттап чоруур тывалар;
- орус чон, тываларның олар-биле баштайгы харылзаалары;
- Тывада староверлер, оларның кыска төөгүзү, ажил-агыйы, культуразы;
- Тыва Республиканың Россияда турар туружу, ооң-биле кызыгаарлажып турар черлер;
- Тыва Республика-биле кожа-хелбээ чоннарның аттары, амыдыралында дөмейлешкек болгаш аңгы чүүлдерниң аттары;
- Тыва Республиканың өске омактыг чурттакчылары;
- бүгү делегей байырлалдарының аттары;
- Россияның хоойлужуткан байырлалдарының аттары;
- Тыва Республиканың хоойлужуткан байырлалдарының аттары, оларның сүзүктүг утказы;
- кызаа байырлалдар, оларның аттары;
- хуу байырлалдар, оларның аттары;
- Тыва чоннуң чүдүлгелиг (шажынчы) байырлалдарының аттары, оларның сүзүктүг утказы;
- православ чүдүлгелиг чоннарның байырлалдарының аттары, оларның сүзүктүг утказы;
- мусульман байырлалдарның аттары, оларның сүзүктүг утказы;
- аңгы- аңгы чоннарның улусчу байырлалдары, оларның аттары болгаш сүзүктүг утказы.
- моол улустуң чаа чыл байырлалында сагыыр ужурлар;
- Шагааның бүдүү айында кылыр ажилдар база бүдүү хүнүндесагыыр ужурлар;
- Шагаа хүннеринде сагыыр ужурлар, оларның сүзүктүг утказы;
- хакас чоннуң байырлалдары, оларның сүзүктүг утказы;

- чуваш улустуң чаа чыл байырлалында бичии уругларның болгашулуҗ улустуң сагыыр ужурлары;
- орус улустуң Масленица хүнүнде сагыыр ужурлары, оларныңсүзүктүг утказы;
- Навруз хүнүнде сагыыр ужурлар, оларның сүзүктүг утказы;
- студентилер байырлалының тывылган төөгүзү;
- Соңгу чүктүң чоннарының хүн уткуур байырлалында эрттиреспортчу оюннарының аттары.
- Иван Купала дүнезиниң хуулгазын болуушкуннары;
- делегейниң сүзүк культуразында көскү черни ээлеп турар тыва шылгараңгай кижилерниң аттары, мергежили.

Шээжилээр чогаалдар

1. Ыры «Хөөмей» (сөзү Т. Серен-оолдуу, аялгазы М. Домбаштайны).
2. «Эртемниг оол» (моол улустуң тоолу).
3. «Арзылаңны арга-биле» (тибет улустуң тоолу).
4. «Наша Маша не ленива» (Тываның староверлериниң шүлүү).
5. «Адыг» (Тываның староверлериниң уруглар оюну).
6. Сывыртажыр оюн (Тываның староверлериниң уруглар оюну).
7. Дилги-биле Дуруяа» (орус улустуң тоолу).
8. «Чаа чыл! Чаа чыл..!» (Сурхуриде уругларның байыр чедириишкини).
9. «Үш чүзүн малынар...» (Сурхуриде уругларның йөрээли).
10. «Манас» (эпостан үзүндү).

Хыналда айтырыглар

1. Культура деп чүл, ооң кандыг хевирлерин билир силер?
2. Янзы-бүрү культураларда ниити болгаш онзагай чүүлдер депчүл?

3. Нация деп чүл?
4. Раса деп чүл, ону кандыг бөлүктөргө чарып турарыл?
5. Чоннуң амыдыралы агаар-бойдустан, черниң хөзүнүндөн хамаарылгалыг болур бе?
6. Байырлалдарның кандыг бөлүктөрүн билир силер?
7. Полярлыг дүн/хүн деп чүл? Полярлыг дүн/хүннүг черлердекандыг чоннар чурттап турарыл?
8. Хааннар шынаазы кайда турарыл? Базырык артефактарын чүгө делегейниң алдын шыгжамыры дээрил?
9. Чүү деп күрүнелерде бөлүк тывалар чурттап чоруурул?
10. Бистиң чангыс чер чурттугларывыс кымнарыл? 11. Староверлер деп кымнарыл, оларның культуразында кандыг онзагай чүүлдер барыл?
12. Тыва Республика Россияның кандыг географтыг талазында турарыл база кандыг черлер - биле кызыгаарлашканыл?
13. Саян-Алтай сыннарында кымнар деп чоннар чурттап турарыл? Оларның культураларында кандыг дөмейлешкек база аңгы чүүлдер билир силер?
14. Россия Федерациясында кандыг хоойлужуткан улуг байырлалдар барыл? Ук байырлалдарның сүзүктүг утказы кандыгыл?
15. Тыва Республикада кандыг хоойлужуткан байырлалдар барыл? Ук байырлалдарның сүзүктүг утказы кандыгыл?
16. Кандыг кызаа байырлалдар билир силер? Ук байырлалдарның сүзүктүг утказы кандыгыл?
17. Кандыг хуу байырлалдар билир силер? Ук байырлалдарның сүзүктүг утказы кандыгыл?
18. Тыва чонда кандыг чүдүлгелиг (шажынчы) байырлалдар барыл? Ук байырлалдарның сүзүктүг утказы кандыгыл?

19. Православ чүдүлгелиг чоннарның кандыг байырлалдарын билир силер, оларның тус-тузунда сүзүктүг утказы кандыгыл?
20. Кандыг мусульман байырлал билир силер, ооң сүзүктүг утказыкандыгыл?
21. Кандыг өске чоннарның байырлалдарын билир силер?
22. Моол улустуң чаа чыл байырлалын канчаар адаарыл, ындакандыг ужурлар барыл?
23. Шагаа деп чүл? Шагаа деп сөс кандыг утканы илередип турарыл?
24. Шагааның бүдүү айы деп чүл? Шагаа хүннеринде сагыружурлар, оларның сүзүктүг утказы;
25. Хакас чоннуң кандыг байырлалдарын билир силер, оларның сүзүктүг утказы кандыгыл?
26. Чуваш улустуң чаа чыл байырлалын чүү деп адаарыл, кымнар эгелээрил ?
27. Масленица (пасха, төрелдер) кандыг чоннарның байырлалы? Олар кандыг сүзүктүг утканы илередип турарыл?
28. Навруз кандыг чоннарның байырлалына хамааржырыл? Ол кандыг сүзүктүг утканы илередип турарыл?
29. Студентилер байырлалы кажан, кая, канчап тыптып келгенил?
30. Соңгу чүктүң чоннарының кандыг спортчу хевирлерин билир силер?
31. Монгуш Борахович Кенин-Лопсан (Надежда Константиновна Рушева, Максим Монгужукович Мунзук, Зоя Кыргысовна Кыргыс) деп кымнарыл? Оларның аттары канчап бүгүдеге билдингир апарганыл?

Ажыглаар литература

1. Айыжы, Е. В. Исследование межкультурных взаимодействий народов Тувы, Красноярского края Российской Федерации и Монголии: монография. – Кызыл: Аныяк, 2015. – 127 с.
2. Алтайцы: этническая история, традиционная культура, современное развитие. – Горно-Алтайск, 2014. – 463 с.
3. Анжиганова, Л. В. Эволюция межнациональных отношений в республике Хакасия (социологический аспект) // Гуманитарные науки в Сибири. – 2007. – № 1. – С. 78-82.
4. Анисимова А. А. «Сибиряк»: общность, национальность или «состояние души»? // Laboratorium. Журнал социальных исследований. – 2012. – № 3. – С. 11-41.
5. Бондырева, С. К. Я в поисках своей идентичности и специфика идентификации в современном мире // Мир психологии. – 2016. – № 3 (87). – С. 75-84.
6. Борисов, С. Б. Энциклопедический словарь русского детства: в 2 т. / – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Шадринск, 2008. Т.1: А - Н; Т.2: О-Я.
7. Бутанаев, В. Я. Культ богини Умай у хакасов // Этнография народов Сибири. – Новосибирск, 1984. – С. 93-105.
8. Гумилёв, Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – М, 1993. – 498 с.
9. Волков, Г. Н. Этнопедагогическая пансофия / Волков Г. Н. М-во образования и науки Российской Федерации, ГОУ ВПО Калмыцкий гос. ун-т, лаб. этнопедагогических инноваций. – Элиста: Калмыцкийгос. ун-т, 2009. – 575 с.
10. Волков, Г. Н, К. Б. Салчак, А. С. Шаалы. Этнопедагогика тувинского народа. – Кызыл, 2009. – 211 с.
11. Екеева, Э. В. Родовая идентификация детей алтайцев // Детство как социокультурный феномен: материалы науч.-прак. конф, посв. Десятилетию детства в Российской Федерации (2018-2027 гг.), г.Кызыл, 1-2 июня 2018 года. – Кызыл. – С.28-31.

- 12.**Кенин-Лопсан, М. Б. Дыхание черного неба: мифологическое наследие тувинского шаманства. – М.: Велигор, 2008. – 180 с.
- 13.**Кустова, Ю. Г. Ребенок и детство в традиционной культуре хакасов. –СПб, 2000. – 158 с.
- 14.**Курбатский Г. Н. Тувинские праздники. – Кызыл, 1970.
- 15.**Кыргыз, З. К. Тувинское горловое пение: этномузыковед. исслед. – Новосибирск, 2002. – 234 с.
- 16.**Монгуш, М. В. Тувинцы Монголии и Китая. –Новосибирск, 2002. – 123 с.
- 17.**Мудрик, А. В. Раскол как объект социально-педагогического исследования // Сибирский педагогический журнал. – 2013. – №6. – С.10-13.
- 18.**Наваанзоч, Ц. Ценности и культурные константы народов Западной Монголии (евразийские этюды): сб. науч. ст. – Улан-Батор: (б.и.), 2009. – 98 с.
- 19.**Население Сибири: межнациональные отношения, образование и культурная идентичность: сб.науч. тр. – Омск, 2011. – 347 с.
- 20.**Русские дети. Основы народной педагогики. Илл. энциклопедия / Авт.-ред. А. Баранов, О. Г. Баранова, Т. А. Зимина, Е. Л. Мадлевская, А. Б. Островский; Науч. ред. и авт. вступ. ст. И. И. Шангина. – СПб: Искусство, 2006. – 566 с.
- 21.**Самбу, И. У. Тувинские народные игры. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 1978. – 137 с.
- 22.**Сундуй, Г. Д. Возможности и перспективы исследования этнопедагогики монгольского народа // Даяаршил монгол туургатан. Олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хурлын илтгэлүүдийн 2013.ХИИ.10-11 г. –Улаанбаатар, 2013. – 15-17 т.
- 23.**Сундуй, Г. Д. Мир детства кочевой Азии: опыт духовно- нравственного воспитания: [монография] – Кызыл, 2009. – 165 с.

- 24.**Сундуй Г.Д. Общее и особенное как концепт культуры // «Педагогические традиции в этногенезе»: материалы межд. науч.- конф., Москва, 2018. – М., 2018. – С. 74-81.
- 25.**Татаринцева, М. П., Н.М.Моллеров. Русские в Туве (конец XIX– первая половина XX в.): История. Этнография. Культура. – Новосибирск, 2016. – 296 с.
- 26.**Татаринцева, М. П. Старообрядцы в Туве: ист.-этнографический очерк. – Новосибирск, 2006. – 213 с.
- 27.**Хакаские народные игры и состязания: пособие для учителя / А. И. Челтыгмашев, Г. Н. Кидиеков, А. Е. Сербигешев, Ж. Г. Толмашова. –Абакан, 1996. – 62 с.
- 28.**Чугунов, К.В, Г. Парцингер, А. Наглер. Царский курган скифского времени Аржан-2 в Туве: монография. – Новосибирск, 2017. – 498 с. **29.**Шодоев, Н.А. Алтайская народная педагогика. – Барнаул, 2011. – 268 с.
- 30.**Ярилиная книга: священное писание славян. – М, 2015. – 505 с.

Тыва дылда

- 31.**Кенин-Лопсан, М. Б. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл:Тываполиграф, 2013. – 528 с.
- 32.**Сундуй, Г.Д. Шагааның сүзүктери = Духовные творения Шагаа = Spiritual creations of Shagaа: научно-методическое издание. –Кызыл,2017. – 51 ар.
- 33.**Сундуй, Г.Д.Улусчу ужурлар: 3-4 класстарга шенелделиг өөредилге- номчулга ному. – Кызыл : Тув. кн. изд-во, 2004. – 141 ар.
- 34.**Сундуй Г.Д, Ондар Г. К. Улусчу педагогика: "Улусчу ужурлар" деп 1-6 класстарның шенелделиг өөредилге-номчулга номнарынга эртем- методиктиг сүмелер. – Кызыл, 2004. – 141с.

35. Сундуй, Г.Д, А.С.Шаалы. Улусчу ужурлар. 4 класс. Кижиге эш херек. Өөредилгелиг видеофильм / Г.Д. Сундуй,– Кызыл, 2009. – Режим доступа: irnsh.ru> этнопедагогика.

5 КЛАСС

Бойдус болгаш улусчу ужурлар

Амылыг бойдус.

Тема 1. Бойдус-биле кижиниң холбаазы. Тыва улустуң бойдуштуамылыг (дириг) деп көрүп чорааны – экологтуг медреселдин үндезини. Бойдууска хамаарышкан улусчу ужурлар – тускай тургузуглуг система. Ыры «Хамнаарак» (сөзү Степан Сарыг-оолдуу, аялгазы Алексей Чыргал-оолдуу). Хамнаарак биле кадарчының аразында хамаарылга. «Амылыг бойдус» (фильмкөрүлдези).

Тема 2. «Овааны алгаары» (аянныг номчулга кичээли). Ак - көк дээрге кыйгы салыры. Ак чажары деп езулалдың сүзүктүг утказы. Көк тудары деп езулалдың сүзүктүг утказы. Ак-көк дээрден дилег кылыры. Оваа йөрээли.

Тема 3. «Шактар оглу, Чаңгыс тыва!» (Салим Сүрүң-оолдуң «Тывалаар кускун» деп тоожузундан үзүндү). Эжинге чагаа. Ондар-оолдуң чагаазында бот миннишкин. Чагаада Салбак-оолдуң овур-хеверин төрөөн чонунуң дылы, чеми, хеви, сагылгалары, хам чүдүлгези, мал, өжөөн чок улусчу чаңчыл, төтчеглекчи чорук-биле харылзаштырганы. Улуг-Одагга манаг.

Ораннар дугайында.

Тема 4. Тыва улустуң оран дугайында билиишкини. Тыва улусчу философияда оран деп билиишкин. Тос оран, оларга тыва кижиниң онзагай хамаарылгазы. Өртемчейга база чамбы-дипке чалбарыглар. Оран-таңдыга чалбарыг. Бичии уругларны оран-чурттуң чечээнге дөмейлээн мактал. «Кара- Доруг дерлиг турар...» (кожамык). «Оранчаан чурттуг болзун...» (йөрээл).

«Оран-делегейим, октаргай-делегейим...» (өршээл). «*Тыва улустуң оран дугайында билиишкини*» (фильм көрүлдөзү).

Тема 5. «Кедергей-ле байлак оран» (Монгуш Эргептин чогаалындан үзүндү). Бызаңчының күзели. Сырбык үнү. Шимчеп турар чодур дыт. Кодан сырбыктар, оларның шимчээшкини. «Дыргак каразы дег хөөредиг чок» деп чугааның утказы. Тожу – кедергей байлак оран.

Тема 6. Үш оран дугайында. Делегей мифологиясында үш оран, оларның чурттакчылары болгаш чагырыкчылары. Азарлар, хоорлар – Дээр чурттакчылары. Кижиниң мөчөөн соонда чурттаар ораны. Үш оран аразында харылзаалар. «*Үш оран дугайында*» (фильм көрүлдөзү).

Тема 7. Дээр дугайында. Дээр болгаш дээрлер билиишкини делегей культуразында илереткени. Дээр. Дээрлер – космостуң кол кезээ. Янзы –бүрү культураларда «Дээр адавыс» деп үзелди илереткени, ооң утказы. Дээрниң каъттары. Караң чүдүлгеде (шаманизм) тос дээр. Дээрге чалбарыры, ооң ужуру. Дээрниң омур-хевириниң кижиниң хевинде, архитектурада илерээшкини, ооң утказы. Дээр чадаары (чалбарыг). «*Дээр дугайында*» (фильм көрүлдөзү).

Тема 8. Ай болгаш хүн дугайында. Улустуң аас чогаалында ай биле хүннүң омур-хевирин көргүскени. Ай биле хүннүң өгленишкениниң дугайында тоолчургу чугаа. Ай былчааның дугайында чугаалар. Тываларның ай биле хүнге хамаарылгазы. Мөңгө аржаан (тоолчургу чугаа). Ыры «Белек»(сөзү Сергей Бюрбюнүү). Чогаалчының ынаанга сунуксаан белээн уран-чечен көргүскени. Ай календары, ооң онзагай демдектери. «*Ай болгаш хүн дугайында*» (фильм көрүлдөзү).

Тема 9. Хүн дугайында. Хүн оранның кижилерге хайыразы. Хүнтуттуруушкуну – шаг баскыраарының демдээ (улусчу үзел). К.К.Кудажы «Хүнге йөрээл». Йөрээлде хүн туттуруушкунунга хамаарышкан улусчу ужурларны илереткени. Чогаалчының хүнге хамаарышкан күзелдеринилереткени. «Хүн дугайында» (фильм көрүлдөзү).

Тема 10. Хүн дуртунун календары. Хүн дурту деп чүл? Хүн дуртунун бөлүктөрү, оларның аттары. Хүн дуртун санап эгелээри. Хүн дуртунун бөлүктөрүнүн кезектери, оларның аттары.

Тема 11. Чайгы хүн дуртунун ажил-агый календары. Даң адып келгенин иледедир демдектер, өгнүң кыс ээзинин ижи. Инек саар үениң демдектери. Шээр мал саар үеде хүн туружу. Малды одарладыр үениң демдээ. Малдың кидин-не оыттаар үезинин демдектери. Малды ырадыр кадарарының демдектери. Малды аал уунче ээлдирер үениң демдектери. Малды кодан уунче ай дээр үе. Шээр мал саар үениң демдектери. Бода мал саар үениң демдээ.

Сылдыстар дугайында.

Тема 12. Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүн дугайында тоолчургу чугаалар. Сылдыстарның хевирин дириг амытаннарга дөмейлээр чаңчылдар. Хеглун – буур-сылдыс (эвенклер). Сылдыс – кижинин куыт сүнезини (индейлер). Каллисто деп чараш кыстың адыгже хуула бергенинин дугайында тоолчургу чугаа. Сылдыстар дугайында тыва улустун тоолчургу чугаалары.

Тема 13. Надя Рушева – онзагай чурукчу. Дээрде планеталар. Планеталарга хүннүн дузазы. Чаа ажиттынган планеталарга онзагай кижилернин аттарын тыпсыр чаңчыл. Чурукчу Надя Рушева аттыг планета. Ону тывысканының чылдагааны. «Мальчиш-Кибальчиш» (чурук-биле ажыл. «Тыва авалыг планета» (фильм көрүлдөзү).

Тема 14. Чеди-Хаан сылдыс. Тыва улустун бурунгу чүдүлгезинде Чеди-Хаан сылдызынга чалбарыыр чаңчыл. Чеди-Хаанның сылдыстарын чылдар аттарынга дүүштүргени. Чеди-Хаан сылдызының дугайында тоол.

Чер дугайында.

Тема 15. Черниң бодарааны. Бүгү делегейниң чоннарының тоолчургу чугааларында дээр биле черниң тывылганын, оларның харылзаазын көргүскени. Чуурга дугайында бурунгу индий тоолчургу чугаа. Тыва улустун «Кас» деп бурунгу тоолчургу чугаазында черниң тывылган чылдагааны. Буддизмде черниң тывылганының дугайында тоолчургу чугаа. Делегей культуразында черге хамаарышкан ниити болгаш аңгы чаңчылдар. Черге йөрөөл (К.К.Кудажы). *Ыры «Бай-ла Тайгам»* (сөзү Леонид Чадамбаны, аялгазы улустуу. Клип.).

Тема 16. Делегей ыяжы. Делегей ыяжы деп билиишкинниң тывылган чылдагааны. Делегей ыяжының хевирлери. Ортаакы вектер үезинде делегей ыяжының утказын тодарадып турганы. Кижини төрөлгөтөн биле делегей ыяжының омур-хевириниң (тургузуунун) дөмөйлөшкээ. Аңгы-аңгы чоннарның сүзүктүг ыяштары: хадың, бамбук, дуб, шиви, артыш. *«Делегей ыяжы»* (фильм көрүлдөзү).

Тема 17. Тыва улустун сүзүктүг ыяштары. Хам дыт – аас-кежиктиңыяжы. Хам дыттың хевирини. Тел ыяш. Тел ыяштың онзагай байдалы. Тел ыяштан кыс улустун кежик дилээр утказы. Бай ыяш, оң онзагай байдалы база оон кежик дилээр утказы. *«Ыяшка тыва улустун хамаарылгазы»* (фильм көрүлдөзү).

Тема 18. Онзагай чадан үнүштер. Тыва улуста езулал кылырынга ажыглаар чадан үнүштер: артыш, шаанак, шеңне, оргаадай. Артыш, артыштың хевирлери болгаш оларның онзагай демдектери. Шаанак, ону улусчу эмнээшкинге ажыглаары. Шеңне, шеңнениң эм шынары. Шеңне дугайында тоолчургу чугаа. Оргаадай – ховар эм үнүш. Оң дүрзүзү. Оргаадайны чалап алырының ужурулары. Оргаадай казарда чалбарыг. *«Чадан үнүштер»* (фильм көрүлдөзү). *Ыры «Шеңне чечээ»* (сөзү болгаш аялгазы Каадыр-оол Бегзинини).

Даштар – төөгүнүн херчилери

Тема 19. Төрээн черим даштары. Даштарда төрээн черниң (чурттуң), өг-бүлениң, төрөл бөлүк улустуң, кижиниң амы-хуу чуртталгазының сүзүктериниң илерээшкини. Самыылыгының чүрээ – чер бөмбүрзээниң бир кезээниң төвү. Ужурлуг даштар, оларның бөлүктери болгаш утказы. «*Төрээнчерим даштары*» (фильм көрүлдеси).

Тема 20. Төөгү-тураскаал даштары. Кижидүрзүлүг көжөөлөр. Хаяларда дүрзүлөр (чуруктар). Дашта ойган бижимелдер. Күлтегинге тураскааткан Улуг бижикте «мерген сөстү сиилбээн көжээ база даш сиилбикчилериниң» дугайында медээ. Тураскаал даштарда чоннуң амыдыралының илерээшкини. «Элбер-самдар чонну хептиг кылдым...» (Улуг бижиктен үзүндү). «*Төөгү-тураскаал даштары*» (фильм көрүлдеси).

Тема 21. Чурт-девискээр даштары. Кандыг-бир девискээрниң боду бүткөн онзагай хая-даштыг даглары, оларга чоннуң сүзүктүг хамаарылгазы. Теве-Хая, оң онзагайы (Сүт-Хөл кожуун). Хайыракан даа, оң онзагайы (Улуг-Хем кожуун). Үттүг-Хая, оң онзагайы (Барыын-Хемчик кожуун). Ужурлуг даштар, оларга чоннуң сүзүктүг хамаарылгазы. Самыылыгының чүрээ, оң онзагайы (Кызыл хоорай). Чараш-Даштыг хем (Тожу кожуун), оңонзагайы. Оваалар, оваа даштарының сүзүктүг утказы. Тываның улуг оваалары (Он-Кум, Адар-Төш, Калдак-Хамар). «*Чурт-девискээр даштары*» (фильм көрүлдеси).

Тема 22. Ойнаар даштар. Сайзанаң даштары, оларның мал ажил-ажылы, өгбиле холбаазы. Сайзанаң даштарын чыыры. Сайзанаң даштарының хемчээли, хевири, өңчүзүнү. Бода мал даштары шилиири. Шээр мал даштарын шилиири. Хересел даштарын шилиири. Көдүрер даш – мөөрей дажы. Уруглар сайзанаан хүндүлээри. Көдүрер дашты хүндүлээриниң ужуру. «*Ойнаар даштар*» (фильм көрүлдеси). «*Суг даштары*» (фильм көрүлдеси).

Тема 23. Каасталга даштары. Тывага нептерээн каасталга даштары. Кыс кижиниң даш-биле каастаан хуу эдилелдери. Эр кижиниң даш-биле каастаан

хуу херекселдери, эдилелдери. Каасталга даштарынга камныг, хүндүткелдиг болуру. «Аът бажы дег алдын болгаш бөрү бажы дег мөңгүн» дугайында тоолчургу чугаалар, ооң утказы. *«Каасталга даштары» (фильм көрүлдези).*

Тема 24. Чонар даш. Чонар даш (агальтматолит) – тыва чоннуң бир байлаа. Чонар даштың чыдар чери, ооң шынары. Чонар даш уран-чүүлү, оонужур-утказы. Дириг амытаннар – чонар даш уран чүүлүнүн кол темазы. Чонар даштың школалары. Тываның сураглыг даш чонукчулары. «Оран өө» (ус шевер Владимир Салчактың ажылы), ооң сүзүктүг утказы. *«Чонар даш»(фильм көрүлдези).*

Тема 25. Хуваанак – төлге дажы. Хуваанак даштары, оларны чыырының ужуру. Хуваанак деп сөстүң утказы. Хуваанактың терминнери. Хуваанак төлгезиниң өске чоннарда нептерээни. *«Төлге даштары» (фильм көрүлдези).*

Арт-сын болгаш танды дугайында

Тема 26. Арт – черниң бедии. Тыва культурада арт ажары деп билиишкин. Тывада улуг арттар. Артка хамаарышкан бурунгу ужурлар. «Арт-сын ажып келдим...», «Аржай-буурул Саяным, өршээ ... » (чалбарыглар). *«Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкиннер» (фильм көрүлдези)*

Тема 27. Ыдыктыг тос танды. Тос– ыдыктыг сан, ооң утказы. Тываның тос кол тандызы, оларның аттары, турар кожууннары.

Суг – бойдустуң онзагай чаялгазы

Тема 28. Суг – бүгүдениң үндезини. Суг дугайында тоолчургу чугаалар. Саян-Алтайның түрк дылдыг чоннарының ийи өдүрек дугайында тоолчургу чугаазы. Тыва улустуң Кас дугайында тоолчургу чугаазы (катаптаашкын). Суг ээлери, оларның овурухевири. *«Ырла, Хемчик» (сөзү Салим Сүрүң – оолдуу, аялгазы Альберт Тановтуу).* Хем чалгыы - чадаган хылдары, саарыг – ыр, оларның бот-боттарының аразында холбаазы. *«Суг дугайында» (фильм көрүлдези).*

Тема 29. Аржаан. Аржаан деп сөстүң утказы. Тыва чонда аржааннаар чаңчыл, ооң ужуру. Аржаан чалаары. Аржаан ужурлары. «Өршээ, хайыракан..?» (аржаанга чалбарыг). «Човулаңым чоттуң...» (аржаанга четтиргенин илередири). «*Аржаан ээзи*» (чурук-биле ажыл). «*Аржаан*»(фильм көрүлдези).

Тема 30. «Сугга йөрээл» (К.К. Кудажы). Тыва кижиниң арыг сугга хамаарыштыр сагыыр ужурлары. Чогаалчының чагыы. «Ойт, хемим, Кара- Чаатым... (хем-суг кежерде чалбарыг).

Ожукта от – амыдыралдың дөзү

Тема 31. От дугайында тоолчургу чугаалар. Отту янзы-бүрү чоннарның тоолчургу чугааларында көргүскени. Австралийжи тоолда оттуңкижилер холунга кирип келген төөгүзү. Олимпиге (бурганнар ораны) отту ажыглап турганы, ооң черде кижилерге холунга кирип келгени (грек тоолчургу чугаа). Отка чүдүүр чоруктуң тывылганы.

Тема 32. От чаячы (тожу тываларының чаңчылдары). Тыва чоннуң культуразында отту чаячы деп тодараткан ужуру. Отка хамаарышкан чаагай чаңчылдар. От ээзи, аңаа хамаарылган үнер чылдагааннар. «От ээзи» (чурук-биле ажыл). «*Отка чүдүүр чорук*» (фильм көрүлдези)

Тема 33. Отка йөрээл (К.К. Кудажы). Йөрээлде аңгы-аңгы чоннарның отка хамаарышкан тодарадылгалары. Тыва улустуң одагга хамаарышкан үлегер домааның утказы. Чем үстүн отче чалаары. «Өлден арттар, өрттен артпас» деп үлегер домактың утказы. «От-көс-биле ойнавас!»деп чагыгның чылдагааннары. Чогаалчының йөрээли.

Тема 34. Бойдус – мээң чуртталгамда(түннел кичээл).

Өөреникчилерниң угаап билир ужурлуг чүүлдери:

- амылыг (дириг) бойдус, ооң үндезини;

- тыва улусчу философияда оран деп билиишкин, ооң ужур-утказы;
- делегей культуразында «Дээр адавыс» деп үзелдин илерээшкини, ооңутказы;
- хүн дуртунуң календары – улусчу билигнин курлавыры;
- сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүн дугайында улусчу билиглер;
- дээрде планеталар, оларга хүннүн хүннүн дузазы. Чаа ажыттынган планеталарга онзагай кижилернин аттарын тыпсыр чаңчыл;
- делегей ыяжы деп билиишкиннин тывылган чылдагааны;
- даштар – төөгүнүн херечилери деп билиишкин;
- агальтматолит (чоңар даш) – тыва чоннуң бир байлаа;
- арт ажары деп билиишкин;
- тос деп санның утказы;
- аржаан деп сөстүн утказы. Тыва чонда аржааннаар чаңчыл, ооң ужуру;
- тыва чоннуң культуразында отту чаяачы деп тодараткан ужуру.

**Өөреникчилернин албан билир (адап, айтып, танып, кылып, чугаалап, илередип)
ужурлуг чүүлдери:**

- ак чажары, ооң сүзүктүг утказы;
- көк тудары, ооң сүзүктүг утказы;
- төтчеглекчи чорук, ооң утказы;
- үш оран, оларның аттары, чурттакчылары;
- караң чүдүлгеде (шаманизмде) тос дээр, оларның аттары;
- Дээрге чалбарыыры, ооң ужуру;
- хүн дуртунуң календары, бөлүктери, оларның аттары. Хүн дуртун санап эгелээри;
- хүн дуртунуң бөлүктеринин кезектери, оларның аттары;
- чайгы хүн дуртунуң ажил-агый календары (үелери, демдектери);
- тыва авалыг планета;
- Чеди-Хаан сылдыс, ону улусчу календарь езугаар саналгазы;

- черниң тывылганының дугайында улусчу база шажынчы үзел-бодалдар;
- делегей ыяжы, ооң утказы, хевирлери. Аңгы-аңгы чоннарның сүзүктүг ыяштарының аттары;
- тыва улустун сүзүктүг ыяштары, аттары, ужур-утказы;
- онзагай чадаң үнүштер, оларның аттары, онзагай демдектери, ажыглалы;
- ужурлуг даштар, оларның бөлүктери болгаш утказы;
- Самылыгының чүрээ, турар чери, чончу утказы;
- Тываның боду бүткен онзагай хая-даштыг даглары, оларның аттары, турар чери, оларга чоннун сүзүктүг хамаарылгазы;
- сайзанаң даштары, ооң утказы, малчын амыдырал-биле холбаазы, хемчээли, хевир, өң-чүзүнү;
- кыс кижиниң даш-биле каастаан хуу эдилелдери, ооң аттары;
- эр кижиниң даш-биле каастаан хуу херекселдери, эдилелдери;
- чонар даш уран чүүлүнүн темалары. Чонар даштын школалары. Тываның сураглыг даш чонукчулары.
- хуваанаң даштары, ооң тодарадылгазы, чыырының ужуру. Хуваанақтың терминнери;
- Тывада улуг арттар, оларның аттары, турар кожууну;
- Тываның тос кол таңдызы, оларның аттары, турар кожууннары;
- суг ээлери, оларның омур-хевир;
- аржаан ужурлары;
- тожу тываларының отка хамаарышкан чаңчылдары.

Шээжилээр чогаалдар

1. Овааны алгаары.
2. «Оранчаан чурттуг болзун...» (йөрээл).
3. «Оран-делегейим, октаргай-делегейим...» (өршээл).

4. «Кедергей-ле байлак оран» (Монгуш Эргептин чогаалындан үзүндү).
5. Дээр чадаары (чалбарыг).
6. К.К.Кудажы. Хүнге йөрөөл.
7. Чеди-Хаан сылдыс дугайында тоолчургу чугаа.
8. Үгер сылдыс дугайында тоолчургу чугаазы.
9. К.К.Кудажы. Черге йөрөөл.
- 10.«Элбер-самдар чонну хептиг кылдым...» (Улуг бижиктен үзүндү).
- 11.«Хайыракан арт кыры...» (чалбарыг).
12. «Арт-сын ажып келдим...» (чалбарыг).
13. «Аржай-буурул Саяным, өршээ ... » (чалбарыг).
14. «Өршээ, хайыракан..!» (аржаанга чалбарыг). 15.«Човулаңым чоттуң...» (аржаанга четтиргенин илередири).
16. «Ойт, хемим, Кара-Чаатым... (хем-суг кежерде чалбарыг).
17. К.К. Кудажы. Отка йөрөөл (үзүндү).

Хыналда айтырыглар

1. Ак чажары деп чүл?
2. Көк тудары деп чүл?
3. Төтчеглекчи чорук деп чүл?
4. Чоннарның тоолчургу чугааларында каш оран барыл, оларның аттарынадаңар;
5. Тыва караң чүдүлгеде (шаманизмде) каш дээр барыл, оларның аттарынадаңар;
6. Дээрге улустар чүге чалбарып чоруурул?
7. Хүн дуртун кажан санап эгелээрил база кандыг улуг бөлүктерге чарыптурарыл?
8. Хүн дуртунуң улуг бөлүктериниң бичии кезектериниң аттарын канчаарадаарыл?
9. Чайгы хүн дуртун база мал ажылын өгге олургаш канчаар илередипболурул?

10. Надя Рушева деп кымыл, бир сылдыска ооң адын чүү дээш тывысканыл?
11. Чеди-Хаанның сылдыстарын улусчу календарь езугаар канчаар санаарыл ?
12. Чүү деп дириг амытан чылында төрүттүнген силер база Чеди-Хаандабодуңарга хамаарышкан сылдысты билир силер бе?
13. Чүнүң ачызында черге үнүштер өзүп келгенил?
14. Черниц тывылганының дугайында улусчу база шажынчы үзел-бодалдар, ужурлар билир силер?
15. Делегей ыяжы деп чүл база аңгы-аңгы чоннарда чүү деп сүзүктүгүяштар барыл?
16. Тыва улус чүү деп ыяштарны ыдыктыг (сүзүктүг) ыяштар дээрил, оларның ужур-утказын канчаар тайылбырлап болурул?
17. Кандыг онзагай чадаң үнүштер билир силер, оларның аттарын, онзагайдемдектерин, ажыглалын тайылбырлаңар?
18. Кандыг даштарны ужурлуг даштар дээрил, оларны канчаар бөлүктептурарыл?
19. Самыылыгның чүрээ деп даш кайда турарыл, ону чүге ынчаар адааныл?
20. Тывада боду бүткөн кандыг онзагай хая-даштыг даглар билир силер, оларның аттарын, турар черин адаңар;
21. Сайзанап деп чүл, сайзанаптап ойнаар даштарның хемчээли, хевири, өң-чүзүнү кандыг болурул?
22. Кыс кижиниң даш-биле каастаан кандыг хуу эдилелдери турарыл база аңаа хамаарышкан кандыг ужурлар билир силер?
23. Эр кижиниң даш-биле каастаан хуу херекселдерин, эдилелдерин билирсилер?
24. Чонар даштан кандыг-кандыг омур-хевирлерни кылып турарыр, оларны канчаар бөлүктөп болурул? Тываның сураглыг даш чонукчуларының аттарын адаңар.
25. Хуваанак дугайында чүнү билир силер, ону допчuzu-биле чугаалаңар.

26. Арт деп чүл? Тывада кандыг улуг арттар барыл, оларның аттарын, тураркожуунун адаңар.
27. Тываның каш кол таңды барыл, оларның аттарын, турар кожууннарыадаңар.
28. Суг ээзи, ооң окур-хевири чүге кижилерден хамааржырыл?
29. Аржаанга хамаарыштыр кандыг укурлар билер силер?
30. Тожу тываларында отка хамаарышкан кандыг чаңчылдар барыл?
31. Отка хамаарышкан кандыг улусчу укурлар билер база сагып чоруурсилер?

Ажыглаар литература

1. Бондырева, С. К. Я в поисках своей идентичности и специфика идентификации в современном мире // Мир психологии. – 2016. – № 3 (87). – С. 75-84.
2. Гумилёв, Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – М, 1993. – 498 с.
3. Волков, Г. Н. Этнопедагогическая пансофия / Волков Г. Н. М-во образования и науки Российской Федерации, ГОУ ВПО Калмыцкий гос. ун-т, лаб. этнопедагогических инноваций. – Элиста: Калмыцкий гос. ун-т, 2009. – 575 с.
4. Волков, Г. Н, К. Б. Салчак, А. С. Шаалы. Этнопедагогика тувинского народа. – Кызыл, 2009. – 211 с.
5. Даржа, В. Тайны номадов. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2007. –256 с.
6. Кенин-Лопсан, М.Б. Алгыши тувинских шаманов. – Якутск,2007. – 206 с.
7. Киселев, В.М. Месяц в Артеке. – Кызыл, 1987. 141 с.
8. Курбатский, Г. Н. Тувинские праздники. – Кызыл, 1970.

9. Мифы народов мира: энциклопедия в 2 т. / Гл. ред. С. А. Токарев. – М.: НИ «Большая Российская энциклопедия», 1998. – Т.2. – 719 с.

10. Самбу, И. У. Тувинские народные игры. – Кызыл: Тув. кн.изд-во, 1978. – 137 с.

11. Сундуй, Г. Д. Мир детства кочевой Азии: опыт духовно-нравственного воспитания: [монография] – Кызыл, 2009. – 165 с.

12. Чистик, Ж.К. Экологическая культура тувинского этноса. –Кызыл, 2010. – 176 с.

Тыва дылда

13. Адыг-Түлүш, К.Т. Скиф хүн түрк уранхайның хуулгаазын тывалары. – Кызыл, 2014. – 224 а.

14. Кенин-Лопсан, М. Б. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл: Тываполиграф, 2013. – 528 с.

15. Кудажы, К.К. Уйгу чок Улуг-Хем. Кызыл том. – Кызыл, НҮЧ, 1974. Ар

16. Самбу, И. У. Тыва оюннар. – Кызыл, 1992. 102 ар.

17. Сундуй, Г.Д. Улусчу ужурлар: 5-6 класстарга шенелделиг өөредилге-номчулга ному. – Кызыл : НҮЧ, 2005. – 151 ар.

18. Сундуй Г.Д, Ондар Г. К. Улусчу педагогика: "Улусчу ужурлар" деп 1-6 класстарның шенелделиг өөредилге-номчулга номнарынга эртем-методиктиг сүмелер. – Кызыл, 2004. – 141с.

19. Сундуй, Г.Д, А.С.Шаалы. Улусчу ужурлар. 5 класс. Кижиге эш херек. Өөредилгелиг видеофильм. – Кызыл, 2009. – Режим доступа: irnsh.ru> этнопедагогика.

6 КЛАСС

Кижиге – онзагай чаялга

Мен Кижиге мен

Тема 1. Кижиге чаялгазы. Кижигең төрүттүнери, ооң алызындан өнчүзү. Кижигең үш кол дойу база беш чаяаны. Езулуг кижиге болурунуң шыноруктары. Кижигең сагынгыры, ону хевирлээри. «Шинчилекчи» карактар – угаан үүжези, кижигең дузалакчызы. Шын эвес оруктуң уржуктары. «Сурун атты хайырлаан-дыр» (фильм көрүлдези). «Кижиге – бойдуштуң дээди чаялгазы» (фильм көрүлдези).

Тема 2. Кижиге угааны. Угаан– кижигең каазы, күчүзү. Уйгу хавы, ооңуржуктары. Угаан ажылы. Угаан ажылы болгаш күш-ажыл, оларның чарылбас ужуру. «Кижиге боору, бүзүрөп көр, эң-берге» (Антон Күжүгөт.Шүлүктөн үзүндү.).

Тема 3. Угаан хавы. «Шугум чазаарының мурнунда шыгаар, шуугаар бетинде боданыр». Үлегер домактың сүзүктүг утказы. Угаан хавы, ооң ажык-дузазы, кедизи. Угаан биле сагыштың кады ажылдажылгазы. Анализ, ооң утказы. Деңнелге, ооң утказы. Классификация, ооң утказы. Система, ооң утказы. Угаан- ажылының сайзыралының илерээшкини.

Тема 4. Назын эргилдези. «Аът болуру кунундан, кижиге болуру чажындан». Үлегер домактың сүзүктүг утказы. Чыл эргилдези, ооң утказы. Назын эргилдези, ооң утказы. Назын эргилдезинде октаргай шылгалдазы, ооң утказы. Назын моондааның утказы. «Кыс болган» база «эр болган»

назын, ооң ужур-утказы. «Ада чагыы» (Ч. Чап. Шүлүк). «Назын эргилдезиниң шылгалдазы» (фильм көрүлдөзү).

Кижиниң сагыжы

Тема 5. Сагыш культуразы. Сагыш культуразы – кижиниң иштики оран-делегейиниң чуруму. Сагыш дугайында чамдык чоннарның мерген чугаалары. Сагыш дугайында тыва чоннуң үлегер домактары, оларның утказы. Сагышка кире дүжөр чүүлдер. Надя Рушеваның сагыжының онзагай илерээшкини. Сагыш дүвүрели. «*Сагыш культуразы*» (фильм көрүлдөзү).

Тема 6. Ак болгаш кара сагыш дугайында улусчу билишкннер. Кижиниң экизи, ооң тодарадылгазы. Йөрөөл – ак орукче кыйгы. Онзагай чаянныг кижилерниң салдары. Кара сагыш. Кара сагыштыг кижилерниң бөлүктөрү, оларның хоразы. Тыва культурада эки чүүлдү сүт-биле холбаштырар чаңчыл. Ак сеткилдиг кижиниң – дээди үнөлөл. Онзагай сагыштыг кижилер. «*Сагыш культуразы. Ак болгаш кара сагыш дугайында*» (фильм көрүлдөзү).

Тема 7. Номчулга кичээли. «Кара чөңгү» (В. Серен-оол. Шүлүк). Кара чөңгү (чөңгөө) – онзагайлыг ера, кемниг херек. Кара чөңгүнүң уржуктары. «Эдилээни мөңгүн болзун..!» (йөрөөл).

Тема 8. Канчаар сен? (бот- хыналда кичээли). «Боданганы ботка херек» деп үлегер домактың сүзүктүг утказы. «Кылдынмаан онаалга». «Ашка хавы». «Хыналда ажылда». «Кичээл». «Бузук соңга». «Тенек оолдар». Товарылгаларның амы-хууда база коллективтиг сайгарылгазы.

Тема 9. Сагыш эргилдези. «Сагышка сап шыгжавас, бодалга бок шыгжавас». Үлегер домактың сүзүктүг утказы. Сагыш эргилдези, ооң дугайында тыва чоннуң бурунгу үзел-бодалдары. «Акка ак, бакка баък улажыр», үлегер домактың утказы. Сагыштың ээзинге эргилип кээри. Сагыш арыглаары. «Бук» (тоолчургу чугаа). «*Сагыш эргилдези*» (фильм көрүлдөзү).

Тема 10. Сагыш маңы. Сагыш маңы, ооң шынары. Сагыш маңының эргиир девискээрлери. Сагыштан үнөр омур-хевирлер. Сагыш маңының

кижиден хамаарылгазы. Сагыш маңын башкарып өөренирининг кокпалары. Шүлүк «Шолбан сылдыс аразында...» (М.Б. Кенин-Лопсан). «*Сагыш маңы*» (фильм көрүлдези).

Тема 11. Сагыш аптары. «Эргээ өөрениринден, бергээ өөрөн». Үлегер домактың сүзүктүг утказы. Кижиниң кандыг-бир чүүлдү сагыжынга арттырып алып чаяаны. Сагынгыр кижилер, оларның чижээ. Сагынгыр болурурунунг чамдык аргалары. Ыры «Дагларым» (сөзү А. Даржайныы, аялгазы Р.Кенденбильдии (Интернет четкизинден дыңнаар. Клип.). «*Сагыш аптары*» (фильм көрүлдези).

Тема 12. Күш-ажыл болгаш сагыш. «Кижикара дерин төп чорааш чүве чедип алып». Чагыгның сүзүктүг утказы. Сагыш-биле кылган ажилдың кижиниң күзели, угааны, холдары-биле харылзаазы, аңаа кижиниң бодунунг хамаарылгазы. Мергежил шилип алырының баштайгы базымнары. «*Күш-ажыл болгаш сагыш*» (фильм көрүлдези).

Тема 13. Номчулга кичээли. «Ажыл» (Антон Үержаа. Шүлүк). С. Сүрүң-оол. Кижиниң намдары (Тоожудан үзүндү).

Тема 14. «Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле» (бот-хыналда кичээли). Болуушкуннар сайгарылгазы («Билдингирим кончуг», «Эки талам», «Бөгүн», «Онаалга», «Кино шагы», «Чугула херек», «Гитара», «Эштерим»). Бот – анализ.

Кижиниң иштики делегейи

Тема 15. Кижиниң октаргайы. Кижикара – бичии октаргай (микрокосм). Тыва улустунг кижикара дугайында концепциясында (кол үзел-бодалында) кижиниң октаргайын онзалап көрүп турары. Кижиниң октаргайының тургузуу: сагыш, хей-аът, сүлде, хаяа, сус, куът. «Салымымның кавайы» (Мария Күжүгет. Шүлүк.). «*Кижиниң октаргайы*» (фильм көрүлдези).

Тема 16. Кижиниң хаяазы. Хүн хаяазы (даң хаяазы, кежээки хаяа), оонг көдээ амыдырал-биле холбаазы. Аал хаяазы (кодан, өг хаяазы), оонг утказы.

Төрөл – бөлүк улустун хаязы, ооң ужур-утказы. Хаяаның шынары: быжыг хаяа, кадыг хаяа, чидиг хаяа, кошкак хаяа. Кижиниң бот – хаязы, ооң ужур-утказы. Тыва улустун чогаалдарында бедик хаяалыг кижилерни көргүскени. Ыдык кижилерни (бурганнарны) хаяалыг (ореол, аура) кылдыр чуруур чаңчыл.

Тема 17. Номчулга кичээли. Танды ээзи даңгына (тоолчургу чугаа). Танды ээзи – кыс кижиди. Диин үези. Улуг өг. А. Хүн херелдиг чараш кыс. Аңчының дилээн даңгынананың күүсеткени. Кырганнарның чагыы, ооң сүзүктүг утказы. *Ай-Хүн херелдиг Алдын-Даңгына* (чурук-биле ажыл).

Тема 18. Кижиниң хей-аьды. Тываларның бурунгу чүдүлгезинде хей- аьт дугайында кол үзел - бодал. Буддизмде хей-аьтты тайылбырлап турары. Хей-аьт – кижиниң бодунуң ындыкы (иштики) тура-соруу, күжү. Бедик хей- аьт. Чавыс хей-аьт. Хей-аьт бедидериниң бот-аргалары. «Хей-аьдым көдүрүлгеш» деп домактын утказы. Бот тура-соруктуң хей-аьтка хамаарылгазы. Хей-аьт бедидериниң аргалары: кызымаккай күш-ажыл, быжыг тура-сорук, амыдыралче чүткүл, күш-дамыр сайзырадылгазы. *«Кижиниң хей-аьды»* (фильм көрүлдези).

Тема 19. Кижиниң хей - сүлдези. Сүлде – ыдык демдек. Кижиниң хей- сүлдези, ооң чурт демдээнден ылгалы. Хей-сүлдениң туружу, ооң кижиден хамаарылгазы. Бедик сүлде, ооң утказы. Чавыс сүлде, ооң утказы. *«Кижиниң сүлдези»* (фильм көрүлдези). *Ыры «Ынакшылдың сүлдези»* (сөзү болгашаялгазы И. Бадрааны. Клип.).

Тема 20. Номчулга кичээли. Э.Мижит «Хей-сүлде» (шүлүк). Хей- сүлдениң омур-хевирин шүлүкте көргүскени. Күлтегинге тураскааткан улуг бижик (үзүндү). Чоннуң сүлдезин каган кижиниң бедиткен оруктары.

Тема 21. Кижиниң сузу. Тываларның үзел-бодалында уруг сузу, аал сузу, төрөл сузу, чурт сузу деп билиишкиннер, оларның утказы. Кижиди сузу. Сус – кижиниң мага- бодунуң, сагыш-сеткилиниң байдалы (Ч. Чап). Кижиниң

сузун илередир улусчу тодарадылгалар. Сус бастынганда ооң арын-шырайга илереп кээри. Сус ышкынмазының аргалары. «Буян-кежик» (тоолчургу чугаа). Ажы-төл – ачылыг буянның эргилдези. «*Кижиниң сузу*» (фильм көрүлдези)

Тема 22. Бот- ажыл кичээли. Домакты төндүр бижири. «Чүнү канчаар сен?» деп айтырыгга бижип харыылаары («Эрбенниг сөс...»), «Ашкадан берем...», «Четпес тала», «Бузулган көрүнчүк»).

Тема 23. Куът дугайында улусчу үзел-бодалдар. Түрк чоннарның куът дугайында тодарадылгазы (алтайлар, телеуттар, сахалар). Эр кижиниң куъду. Үш куът. Кижиниң куъдунуң шынары. Коргуушкун – куът ойлаарының кол чылдагааны. Уруг куъду. Куът – кижиниң кызыл тынының чаякчызы. «Тос домактыг кижини» (тоолчургу чугаа). Кижиниң биле куът-сустунхамаарылгазы. «*Куът дугайында*» (фильм көрүлдези).

Кадыкшыл – кижиниң байлаа

Тема 24. Мага-бот дадыктырарының улусчу аргалары. Камгалалдыг мага-бот. Тываның агаар-бойдузунуң байдалы. Көшкүн амыдыралдың хоойлузу. Кижиниң төрүттүнери, ону ажаап-тежээр аргалар. Чажындан мага-бот дадыктырары. Аржааннары – бурунгу чаңчыл. Аржаанга каксып эмненири. «*Мага-бот ужурлары*» (фильм көрүлдези). «*Тывам*» (Монгуш Өлчей-оол. Шүлүк. Клип.).

Тема 25. Банялаары. Банялаары – мага-бот дадыктырарының бир улусчу аргазы. Делегейде нептереңгей банялар. Баняның чамдык чоннарда омур-хевири. Буска олурары. Мөөң будук – биле шаптаныры. Соок суг-биле саартынары. «Кадык мага-ботта бедик хей-аът бар» деп чугааның сүзүктүг утказы. Өг-бүлениң, ниитилелдин сайзыралының кадыкшылдан хамаарылгазы.

Тема 26. Улуг уйгу уржуктары. Кижиниң чаңчыккан чүүлдери, оларның чижектери. Улуг уйгу – тура, күштүг аза. Улуг уйгунуң уржуктары. *Ховар кежик* (Монгуш Өлчей-оол. Шүлүк). Ховар кежикке хамааржыр

чүүлдер: кижиге болуп төрүттүнери, салым-чаян. Ховар кежикке хумага чок хамаарылганың уржуктары. «Улуг уйгу уржуктары» (филм көрүлдөзү).

Этикет

Тема 27. Ниити ужурлар (этикет). Этикет – ниити сагыыр дүрүм. Этикетче кирип турар чүүлдер. Национал этикет, ооң ужур-утказы. Янзы- бүрү чоннар аразында ниити болгаш аңгы ужурлар. Албан-херек ужурлары. Бурунгу Римге база орус күрүнеге керээ чарар ужурлар. Тыва культурада ужурлар сагылгазы, ооң европа культуразындан ылгалып турар талалары.

Тема 28. Кижиниң шимчениглери болгаш үнү. Шимчениглер биле үннүң харылзаазы. Таарымча чок шимчениглер болгаш үннер. Чугаа аяны, ооң утказы. Карак көрүжүнүң янзы-бүрү чоннарда илерээшкини, оларның аразында ылгалы. Тыва чоннун карактар дугайында тодарадыглары. Кижиниң хүлүмзүрүү.

Национал бот-медерел

Тема 29. Мен тыва мен (Ч.Доржунуу-биле). Тывалар – эрткен төөгүлүг, амыдыралдыг, келир үелиг бурун чон. Дыл – национал бот-медерелдин дириг херечизи. Субудай маадыр – тулган подководчу уранхаай. Ыры «Мен тыва мен» (Баянцагаан оглу Өвекей, Оңбаяр оглу Каң-төмөр). Ырының сагыш-сеткилди хайныктырып, хей-аьтты көдүрүп кээри.

Тема 30. Төрел-аймак харылзаалар (С. Шойгунуу-биле). Саян-Алтай сыннары – тыва чоннун төрөөн чурту. Ооң херечилери. Тыва кижиге, тывалар, тыва чон, уранхаайлар деп аттар – тыва чоннун бот-медерелиниң илерээшкини. Тыва чоннун аймактары, төрөл бөлүктери – дириг төөгү. Ал ботту дыштандыар дээнимден... (Э. Мижит. Шүлүк).

Тема 31. Ыры кичээли. Ыры «Чырык күзел» (сөзү Е.Танованы, аялгазы А.Тановтуу). Ырының сөзүглелинде күзелдин шынарын көргүскени, ооң боттаныр оруун айытканы.

Өөреникчилерниң угаап билир ужурлуг чүүлдери:

- кижидээрге бойдустун дээди чаялгазы;
- амыдыралдың шын эвес оруктары;
- угаан биле сагыштын кады ажылдажылгазы, сайзыралының илерээшкини;
- назын эргилдези;
- «кыс болган» база «эр болган» назын, ооң ужур-утказы;
- сагыш культуразы;
- бот- хыналда;
- сагыш эргилдези;
- сагыш маңы, ооң эргиир девискээрлери;
- сагыш аптаразы;
- күш-ажыл болгаш сагыш;
- мергежил (профессия), ооң кижиниң амыдыралынга ажык-дузазы;
- кижиниң октаргайы (микросм);
- кадык мага-бот, ооң кижиге (өг-бүлеге, чонга, күрүнеге) үнези;
- улуг уйгу, ооң уржуктары;
- этикет, ооң үнези;
- мен тыва мен деп бот меделер;
- тыва чоннуң аймактары;
- төрөл бөлүк улустар.

Өөреникчилерниң албан билир (адап, айтып, танып, кылып, чугаалап, илередип) ужурлуг чүүлдери:

- кижидээрге бойдустун дээди чаялгазы;
- амыдыралдың шын эвес оруктары;
- угаан биле сагыштын кады ажылдажылгазы, оларның сайзыралының илерээшкини;
- кижиниң төрүмелинден өнчүзү;
- кижиниң үш кол дойу, оларның аттары;

- кижиниң беш чаяаны, ооң утказы;
- назын эргилдези, ону улусчу календарь езугаар санаары;
- назын эргилдезинде октаргай шылгалдазы, ооң утказы;
- сагыш культуразы, ооң тодарадылгазы;
- сагыш дугайында чамдык чоннарның мерген чугаалары;
- сагыш дугайында тыва чоннуң үлегер домактары, оларның утказы;
- Надя Рушева, ооң сагыжының онзагай илерээшкини;
- ак сагыштыг кижини, ооң шынарлары;
- кара сагыштыг кижини, ооң илерээшкини;
- кара чөңгү (чөңгээ), ооң тодарадылгазы;
- сагыш эргилдези, ооң дугайында тыва чоннуң бурунгу үзел–
бодалдары;
- сагыш маңы, ооң кижиден хамаарылгазы;
- сагыш аптаразы, ооң үүжези;
- мергежил шилип алырының баштайгы базымнары;
- кижиниң октаргайы (микроскоп), ооң тургузуу;
- мага-бот дадыктырарының улусчу аргалары;
- ниити ужурлар (этикет)ынаар кирип турар чүүлдер;
- тыва культурада ужурлар сагылгазы, ооң европа культуразынданылгалып турар
талалары;
- мен тыва мен деп бот медреселдин дириг херечилери;
- тыва чоннуң аймактары, оларның чурттап турар девискээрлери;
- чаңгыс черде төрөл бөлүк улус.

Хыналда айтырыглар

1. Кижини чүгө бойдустан дээди чаялгазы дээрил?
2. Сонуургак деп кандыг кижини ынча дээрил? Ону чижектер –биле
бадыткаңар.
3. Кандыг кижини улус шоолуг херекке албас болурул?
4. Кижини алызындан кандыг - кандыг өнчүлүг болурул?

5. Кижн каш кол дойлуг болурул? Оларны кым эрттирерил?
6. Назын эргилдези деп чүл, ону канчаар санаарыл ?
7. Назын шылгалдазынга кижиниң октаргайының кандыг чүүлдери хамааржырыл?
8. Сагыш культуразы деп чүл?
9. Сагыш дугайында өске чоннарның кандыг мерген чугааларынбилер силер?
10. Тыва чоннуң сагыш дугайында кандыг үлегер домактарын билерсилер?
11. Надя Рушева деп кымыл, ооң чуруктарының үндезини кайыынкээп турар деп бодаар силер?
12. Ак сагыштыг кижн кандыг шынарлыг болурул?
13. Кара сагыштыг кижн, ол өске кижилерге база бодунга кандыгхора чедирип болурул?
14. «Артык сеткил ара дүжер», «баък сагыш башка халдаар» депүлегер домактарның чиге утказы кандыгыл?
15. Эргилде деп чүнү ынча дээрил база кижиниң эки - баък сагыжыканчаар эргилерил?
16. Сагыш маңы деп чүл, ооң дүргени кандыгыл, чедер черлериниңкызыгаары чүү чүведен хамааржырыл?
17. Сагыш аптаразында кандыг үүже барыл, ону канчаар ажыглаарыл?
18. Кандыг мергежил силерни сонуургадып чоруурул база онучедип алырынга баштайгы базымнар кылдыңар бе?
19. Кижиниң октаргайы (микрокосм) деп чүл, ооң иштинче чүлеркирип турарыл?
20. Кижиниң хаяазы деп чүл, ооң улусчу ужур-утказы.
21. Кижиниң хей-аъды деп чүл, ооң чүдүлгелиг ужур-утказынчижектер-биле бадыткаңар.

22. Кижиниң сүлдези деп чүл, ооң ужур-утказын чижектер-биле бадыткаңар.
23. Кижиниң сузу деп чүл, ооң амыдыралчы ужур-утказын чижектер-биле бадыткаңар?
24. Кижиниң куьду (сүнезини) деп чүл?
25. Мага-бот дадыктырарының кандыг улусчу база амгы үениңаргаларын билир силер?
26. Ниити ужурлар (этикет) деп чүл, ынаар чүү-чүү кирип турарыл?
27. Тыва улустуң ужурлар сагылгазы кандыг бөлүктерге чарлыштуарарыл?
28. Мен тыва мен деп бот медезелди чүнүң-биле шынзыктырыпболурул?
29. Тыва чон кандыг-кандыг аймактарга чарлып турарыл базабодуңарның төрөл бөлүүңерниң адын кым деп адаарыл?

Шээжилээр чогаалдар.

1. Сурун атты хайырлаан-дыр (Монгуш Өлчей-оол. Шүлүк).
2. Кижини боору, бүзүрөп көр, эң-берге (Антон Күжүгет. Шүлүктөнүзүндү.).
3. Кара чөңгү (В. Серен-оол. Шүлүк).
4. Эдилээни мөңгүн болзун..! (йөрээл).
5. Бук (тоолчургу чугаа).
6. Эргээ өөрениринден, бергээ өөрөн (үлегер домак).
7. Артык сеткил ара дүжер, баък сагыш башка халдаар (үлегердомак).
8. Сагыш-биле аарыыр, сүзүк-биле экириир (үлегер домак).
9. Сагыш бакта сайзыравас, сеткил баъкта секперевес (үлегердомак).
10. Дагларым (сөзү А. Даржайныны. Ыры.)
11. Ажыл (Антон Үержаа. Шүлүк).

12. Таңды ээзи даңгына (тоолчургу чугаа).
13. Ыры «Чырык күзел» (сөзү Е.Танованыы, аялгазы Альберт Тановтуу).
14. Буян кежик (болган таварылга).
15. Ал ботту дыштандырар дээнимден... (Э.Мижит. Шүлүк.).

Ажыглаар литература.

1. Бондырева, С. К. Я в поисках своей идентичности и специфика идентификации в современном мире // Мир психологии. – 2016. – № 3(87). – С. 75-84.
2. Гумилёв, Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – М, 1993. – 498 с.
3. Волков, Г. Н. Этнопедагогическая пансофия. – Элиста: Калмыцкийгос. ун-т, 2009. – 575 с.
4. Волков, Г. Н, К. Б. Салчак, А. С. Шаалы. Этнопедагогика тувинского народа. – Кызыл, 2009. – 211 с.
5. Даржа, В. Тайны номадов. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2007. – 256 с.
6. Кенин-Лопсан, М. Б. Традиционная культура тувинцев / М. Б. Кенин- Лопсан; пер. с тувин. А. А. Дугержаа, А. С. Дембирель. – Кызыл: Тув.кн. изд-во, 2006. – 230 с.
7. Кыргыз, З. К. Тувинское горловое пение: этномузыковед. исслед. / З.К. Кыргыз / Отв. ред. И.В. Мациевский; М-во культуры и кино Респ. Тыва, Междунар. науч. центр "ХӨӨМЕЙ". – Новосибирск: Наука, 2002. – 234 с.
8. Киселев, В.М. Месяц в Артеке. – Кызыл, 1987. 141 с.
9. Цэцгдарь Уламсуренгийн. Образцы фольклора и речи кобдоских тувинцев. – Кызыл, 2003. С. 25-26.
10. Сундуй Г.Д. Тенгрианское понимание совести // Вестник Башкирского ун-та, 2013. – №14. Том 18. С.1267-1269.
11. Сундуй, Г. Д. Мир детства кочевой Азии: опыт духовно-нравственного воспитания: [монография] – Кызыл, 2009. – 165 с.

12. Чистик, Ж.К. Экологическая культура тувинского этноса. – Кызыл, 2010. – 176 с.
13. Урянхай. Тыва дептер. Антология научной и просветительской мысли о древней тувинской земле и ее насельниках, об Урянхае-Танну-Туве, урянхайцах-тувинцах, о древностях Тувы (II тысячелетие до н. э. - первая половина XX в.): в 7 томах. Т. 2: Племена Саяно-Алтая Урянхайцы. (IV в. – начало XX в.) / сост. С. К. Шойгу. – М.: Слово/Slovo, 2007. – 664 с. С. 8-11.

Тыва дылда

14. Кенин-Лопсан, М. Б. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл: Тываполиграф, 2013. – 528 с.
15. Доржу Ч.М. Мен тыва мен. Кызыл, 2015. – 225 а.
16. Сундуй, Г.Д. Улусчу ужурлар: 5-6 класстарга шенелделиг өөредилге- номчулга ному. – Кызыл : НҮЧ, 2005. – 151 ар.
17. Сундуй Г.Д, Ондар Г. К. Улусчу педагогика: "Улусчу ужурлар" деп 1- 6 класстарның шенелделиг өөредилге-номчулга номнарынга эртем- методиктиг сүмелер. – Кызыл, 2004. – 141а.
18. Сундуй, Г.Д, А.С.Шаалы. Улусчу ужурлар. 6 класс. Кижиге эш херек. Өөредилгелиг видеофильм. – Кызыл, 2009. – Режим доступа: irnsh.ru> этнопедагогика.

1 дугаар класстың календарь-тематиктиг планы

Ниити темазы: Бойдус болгаш улусчу уjurлар

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Ай, хүнү	Кичээлдин хевири
1	Кады төрөөн кижилер.	1	06.09	Таныштырылга кичээл
2	«Ада төрели алдын, ие төрели мөңгүн».	1	13.09	Беседа
3	Кырган-авазы биле кырган-ачазын хүндүлээри.	1	20.09	Чаа тема тайылбыры
4	Чоок төрөл улус.	1	27.09	Ужуражылга
5	Малчыннар өглери.	1	04.10	Аян-чорук
6	Өг, ооң сүзүктүг уjurлары.	1	11.10	Чаа тема тайылбыры
7	Өгнүң эт-севин салыр уjurлар.	1	18.10	Видео кичээл
8	Өг-херекселдеринге хамаарышкан уjurлар.	1	25.10	Бойдус кичээли-биле холбаар
9	Хөгжүмнүг кичээл.	1	08.11	Мөөрей
10	Бистиң бажыңывыс.	1	15.11	Чаа тема тайылбыры
11	Эжик чанында идиктер.	1	22.11	Хайгаарал
12	Аал коданы	1	29.11	Видео кичээл
13	Аал уjurлары.	1	06.12	Кичээл-презентация
14	Чурттуң кол ажил-агыйы.	1	13.12	Аян-чорук
15	Хөгжүмнүг кичээл.	1	20.12	Дыңнадышкын
16	Инек дугайында.	1	27.12	Шинчилел
17	Хөгжүмнүг кичээл.	1		Кичээл аян-чорук
18	Сарлык дугайында.	1		Шинчилел
19	Иви мал- тайга черниң мыйыстыг малы.	1		Дыңнадыг
20	Аът.	1		Видео-кичээл
21	Теве дугайында.	1		Беседа
22	Хой малым.	1		Хайгаарал
23	Хойнуң назы хары, аттары.	1		Дыңнадыг
24	Өшкү малым.	1		Дыңнадыг
25	Кижиниң төрөөн чери.	1		Ужуражылга
26	Тывалар – делегейниң бир тускай чону.	1		Дыңнадыг
27	Россия – бистиң күрүневис, ооң сүлде демдээ.	1		Беседа
28	Тыва Республика, ооң ыдык демдектери.	1		Кичээл-аян-чорук
29	Алтай Республика, ооң сүлдези.	1		Кичээл-аян-чорук
30	Красноярск край, ооң сүлдези.	1		Кичээл-аян-чорук
31	Хакас Республика, ооң сүлдези.	1		Кичээл-аян-чорук
32	Моол күрүне, ооң сүлдези.	1		Кичээл-аян-чорук
33	Хөгжүмнүг кичээл.	1		Кичээл-концерт
34	Күштүг чурт (түңнел кичээл).	2		Түңнел кичээл
35				

2 дугаар класстың календарь-тематиктиг планы

Ниити темазы: Чараш чаңчыл сүзүүвүс

Темалары	Шагы	Ай, хуну
Тема 1. Этикет.	1	06.09
Тема 2. Өг-бүлеге эвилең - ээлдек болуру.	1	13.09
Тема 3. Назын хүндүзү.	1	20.09
Тема 4. Ээлдек чугаа ужурлары.	1	27.09
Тема 5. Таныжары.	1	04.10
Тема 6. Таныштырары.	1	11.10
Тема 7. Янзы-бүрү чугаа ужурлары.	1	18.10
Тема 8. Оол кижиги.	1	25.10
Тема 9. Хөгжүмнүг кичээл.	1	08.11
Тема 10. Кыс кижиги.	1	15.11
Тема 11. Айтырыг-харыгы кичээли.	1	22.11
Тема 12. Бичии кижиниң өске аалче (бажыңче) баарда сагыыр ужурлары.	1	29.11
Тема 13. Өгге (аалга) келген кижини хүлээп алырының ужурлары.	1	06.12
Тема 14. Бажыңга (квартирага).	1	13.12
Тема 15. Шырай ужуру.	1	20.12

Тема 16. Кылаш ужурлары.	1	27.12
Тема 17. Шимчениг дугайында.	1	
Тема 18. Бот арыг – силигге хамаарышкан ниити ужурлар.	1	
Тема 19. Өске кижиниң херекселинге дегбезиниң ужурлары.	1	
Тема 20. Хөгжүмнүг кичээл.	1	
Тема 21. Дүрген - чугаа кичээли.	1	
Тема 22. Узун-тыныш кичээли.	1	
Тема 23. Чечен чугаалар кичээли.	1	
Тема 24. Тоол кичээли.	1	
Тема 25. Тывызыктажыыл.	1	
Тема 26. Үлегер домактар кичээли.	1	
Тема 27. Үлегер домактар кичээли (уланчызы).	1	
Тема 28. Малга тыва кижиниң хумагалыг хамаарылгазы.	1	
Тема 29. Кажыктар.	1	
Тема 30. Кажыктар (уланчызы).	1	
Тема 31. Төлөптиг ужурлар – ак оруувус (түңнел кичээл).	2	
Шуптузу	32	

4 дугаар класстың календарь- тематиктиг планы

Ниити темазы: Янзы- бүрү культуралар – кижиги төрөлгөттөнниң онзагайы

Темалары	Шагы	Ай, хуну
Тема 1. Культура.	1	
Тема 2. Делегейниң чоннары.	1	
Тема 3. Кожа-хелбээ чоннар.	1	
Тема 4. Тоол кичээли.	1	
Тема 5. Бистиң чаңгыс чер чурттугларывыс.	1	
Тема 6. Орус чоннуң уругларга хамаарышкан аас чогаалы.	1	
Тема 7. Тоол кичээли	2	
Тема 8. Байырлал – культураның бир кезээ.	1	
Тема 9. Тыва Республиканың хоойлужуткан байырлалдары.	1	
Тема 10. Професионал болгаш хуу байырлалдар.	1	
Тема 11. Шажынчы байырлалдар.	1	
Тема 12. Тываларның чүдүлгелиг байырлалдары.	2	
Тема 13. Православ чүдүлгелиг чоннарнык байырлалдары.	1	
Тема 14. Цагаан сар (моол улустуң чаа чыл байырлалы.).	1	
Тема 15. Шагаа (тыва улустуң чаа чыл байырлалы).	1	
Тема 16. Хакас чоннуң байырлалдары.	1	
Тема 17. Сурхури (чуваш улустуң чаа чыл байырлалы).	1	

Тема 18. Масленица (орус улустуң кышты үдээриниң база час уткуурунун байырлалы).	1	
Тема 29. Ртвели (грузин улустуң виноград байырлалы).	1	
Тема 20. Хөвөң байырлалы (узбек улустуң байырлалы).	1	
Тема 21. Манас (кыргыз улустуң байырлалы).	1	
Тема 22. Олонхо (якут-саха чоннуң байырлалы).	1	
Тема 23. Навруз (Ортаакы Азия чоннарының чаа чыл байырлалы).	1	
Тема 24. Маланка (молдован улустуң байырлалы).	1	
Тема 25. Татьянаның хүнү (студентилер байырлалы).	1	
Тема 26. Хүн уткулгазы (соңгу чүк чоннарының байырлалы).	1	
Тема 27. Иван Купала (европа чоннарының байырлалы).	1	
Тема 28. Тыва интеллигенцияның делегейниң сүзүк культуразында кирип турар үлүг-хуузу.	2	
Тема 29. Тыва интеллигенцияның делегейниң сүзүк культуразында кирип турар үлүг-хуузу (уланчызы).	2	
Шүптү	33	